

**КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН
БИЛИМ БЕРҮҮ ЖАНА ИЛИМ МИНИСТРЛИГИ**

**И.АРАБАЕВ АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

**Ж.БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ
КЫРГЫЗ УЛУТТУК УНИВЕРСИТЕТИ**

Диссертациялык кеңеш Д 13.23.673

Кол жазма укугунда
УДК: 821.512.154:39:37.013

КЕНЖЕШЕВ КАНЫБЕК ДҮЙШӨНАЛИЕВИЧ

**КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА
ЭТНОПЕДАГОГИКАЛЫК НЕГИЗДЕ ОКУТУУНУН
МЕТОДИКАСЫ**

13.00.02 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы
(кыргыз адабияты)

Педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип
алуу үчүн жазылган диссертациянын
АВТОРЕФЕРАТЫ

Бишкек – 2023

Диссертациялык иш К.Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин кыргыз адабияты кафедрасында аткарылды.

Илимий кеңешчи: Педагогика илимдеринин доктору, профессор КРнын УИАнын корреспондент-мүчөсү **Ишекеев Назаркул Ишекеевич**

Расмий оппоненттер: Педагогика илимдеринин доктору, профессор Кыргыз билим берүү академиясынын филологиялык билим берүү лабораториясынын башкы илимий кызматкери

Рысбаев Сулайман Казыбаевич

Филология илимдеринин доктору, профессор «Тил билги» жогорку автордук мектебинин директору **Култаева Үмүт Баймуратовна**

Педагогика илимдеринин доктору, доцент, М.Адышев атындагы Ош технологиялык университетинин мамлекеттик тил кафедрасынын башчысы **Саттарова Азиза Тешабаевна**

Жетектөөчү мекеме: Б.Осмонов атындагы Жалал-Абад мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты, педагогика жана психология кафедралары: Дареги: 715600 Кыргыз Республикасы, Жалал-Абад шаары, Ленин көчөсү, 57

Диссертациялык иш 2023-жылдын 22-декабрында саат 13.00 дө И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин, Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин алдындагы педагогика илимдеринин доктору (кандидаты) жана психология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу боюнча уюштурулган Д 13.23.673 диссертациялык кеңешинин жыйынында корголот. Дареги: 720023, Кыргыз Республикасы Бишкек ш., 10-кичи район, Т.Саманчин көч. 10 - а.

Диссертацияны коргоонун онлайн трансляциялоонун идентификациялык коду: <https://vc.vak.kg/b/d13-oyf-rc2-yug>

Диссертация менен И.Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети (Бишкек ш., Раззаков көч., 51) жана Ж.Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университетинин (Бишкек ш., Фрунзе көч., 547) илимий китепканасынан жана <http://arabaev.kg> сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2023-жылдын 22-ноябрында таркатылды.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, педагогика илимдеринин кандидаты, доцент

 Омурбаева Д.К.

ИЗИЛДӨӨНҮН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Теманын актуалдуулугу. Дүйнөнү маалыматтык технология кучагына ала баштагандан тартып Кыргызстанда билим берүүнүн маңызы өзгөрдү. Ал бардык предметтердей эле кыргыз адабиятына өз таасирин тийгизди. Улам жыл өткөн сайын интернет булактарында болгон байланыш күчөп, дүйнө элдеринин билим алууга болгон муктаждыгы башка нукка өттү. Маалыматтын жетиштүүлүгү жогорулаганы менен улуттун өзүнө таандык белгилери азайып, эне тилинде байланыштын начарлашына алып келсе, ал турмушту таанып-билүүнүн формасы болгон адабий чыгарманын социалдык чөйрөдөгү таасирин начарлатты. Анткени балага керектүү маалыматты берүү жагынан ата-эне, үй-бүлө, ал тургай мектептин өзү интернет булактарына туруштук бере албай бара жатат. Бул жыл эмес, күндүн өтүшү менен өткөн кыргыздын келечек муунун – бакчадагы балдар, мектеп окуучулары, ар кыл кесипке ээ болууга кызыккан жаштардын күнүмдүк жашоосуна тикелей аралашып, жеңил-желпи маалыматтар аркылуу белгисиз жакка оп тартып баратканы байкалат. Жалпы эле билим берүүдөгү анын ичинде, кыргыз адабиятын окутуудагы бул абалды оңдоо максатында мамлекеттик денгээлдеги иш-аракеттер жүргүзүлүп, атайын документтер кабыл алына баштады. Атап айтсак, Кыргыз Республикасынын Президентинин 2021-жылдын 21-январында кол койгон «Инсандын руханий-адеп-ахлактык өнүгүүсү жана дене тарбиясы жөнүндөгү» жана 2022-жылдын 21-майында кол койгон «Улуттук нарк жөнүндөгү» жарлыктары менен аларды ишке ашыруу боюнча кабыл алынган концепция, программаларды өздөштүрүү, үйрөтүү маселелери кыргыз элдик педагогикасынын бай казынасына кайрылууга негиз болууда. Өлкөдөгү билим берүүнү дүйнөлүк билим берүү системасы менен интеграциялоо азыр коомчулукта эки ача көз карашты жаратты. Бир тарабы Кыргызстан дүйнөлүк билим берүү стандартын кабыл алып, тез эле өнүккөн өлкөлөрдүн катарында болушун каалап, ал жакта эмне болсо анын баарын кыргыз жергесине «көчүрүп» келүү аракетин көрсө, экинчи тарабы кандай күн, кандай заман болбосун кыргыз эли өзүнүн иденттүүлүгүн сактап, буга чейинки улуттук белгилери менен жашоо кечирүүгө кам көрүшүүдө. Канчалык заман өзгөрүп, улуттар аралашпасын ар бир элдин ойлогону калктын эркиндиги менен өз жеринде улуттук белгилерин сактап, аны кийинки муунга толук өткөрүп берүү болгондуктан, бул багытта билим жана тарбия берүү боюнча мамлекеттик денгээлде аткаруу талабы коюлган. Бул талапты жүзөгө ашыруу үчүн азыр билим берүү системасында бир нече предмет өзүнө тийиштүү жумуштарын аткарып жатканы талашсыз. Бирок негизги жүк кыргыз адабиятына жүктөлүп жатканын белгилей кетели.

Учурда Кыргызстандын билим берүү системасы бир нече концепцияны айкалыштыруу менен иш жүргүзүп жатат. Алардын бири этнопедагогикалык негизде окутуу болуп саналат, б. а., кыргыз эли кылымдап калыптандырган

улуттук нарк-дөөлөттөрдү сактап жана колдонуп, андан ары кийинки муунга өткөрүп берүү вазийпасы тээ бала бакчадан тартып, инсан болуп жетилгенге чейин аткаруу жумуштарын көркөм адабиятка жүктөйт. Кыргыз элинде мындай салт байыркы замандардан бери иштелип чыккан жол болгондуктан, кыргыз адабияты предметинин негизинде жөнгө салуу дагы эле актуалдуу бойдон турат. Мында мурда калыптанган салтты улантуу деп алганыбыз менен өлкөдө билим берүү парадигмаларынын кырдаалга ылайык жаңылануусу «Манас» эпосу баш болгон адабий дөөлөттөрдүн негизинде балага турмушунда керектелүүчү улуттук каада-салт, адеп-ахлак, ыйман-ынсап жана рухий байлыктарына ээ болуучу инсандык сапаттарга өзгөртүүлөрдү киргизди. Буга чейин андай адамдык касиеттерди жөндөм аркылуу аныктап келсек, жаңы окуу стандарттары «компетенция» деген категория менен түшүндүрүүгө өттү. Окутуу процессине карай мамиленин мындай өзгөрүшү, окуу предметинин мазмунуна карата талаптын жаңылануусу баланы субъекти катары таануу менен ар биринин коомдук-социалдык керектөөсүн канааттандыруу үчүн инсанга багыттап окутуу жолдорун, ык-формаларын ишке ашыруу зарылдыгын көтөрдү.

Өлкөдөгү мындай абал окуу процессинин жүрүшүнө карата мамилени гана өзгөртпөстөн, окуу предметтеринин мазмунун кайра карап чыгуу, колдонулган окуу программасын жогорку талаптарга ылайыктоо жана окутулуучу окуу материалдарына жаңыча мамиле кылууга жол ачса, окуучу алган билимдин жыйынтыгы Мамлекеттик стандарт аныктаган жарандын социалдык-маданий жана инсандык компетенцияларын милдеттендирет. Андай шартта жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикага негиздеп окутуу маанилүү орунду ээлейт. Анткени кыргыз улуту байыркы кылымдардан бери балдарынын дүйнө таанымын калыптандырууда жана жеткиликтүү таалим-тарбия берүүдө адабий чыгармалардын бардык түрүн колдонуп келишкен. Жаңы окуу стандартынын кабыл алынышы менен билим алуунун формасы жана аныктоочу категориялар да башка нукка багыт алды, бирок жарандын улуттук иденттүүлүгүн сактап калышына «Манас» баш болгон көркөм адабияттын мааниси мурдагы калыбын жоготкон жок, бирок бул дисциплинаны кайрадан карап, жаңыча изилдөө зарылдыгын козгоп жатат. Ал проблема буга чейин изилдене элек деген түшүнүктү билдирбейт, адабиятты этнопедагогиканын мазмунунда кароо иштери далай мезгилди басып, ар түрдүү деңгээлде изилденгенин айтпай кетүүгө болбойт. Эгер педагогиканын тарыхына таянсак, Я.А.Коменскийден башталып, И.Г.Песталоцци, К.Д.Ушинский, А.В.Луначарский, Н.К.Крупская, Г.С.Виноградов, А.С.Макаренко, В.А.Сухомлинский, А.А.Толь, А.Ф.Чемберлен, У.Д.Хамли, К.Бойле, С.Стоян, Г.Бамлер, М.И.Мельников ж. б. эмгектеринде ар кыл аспектиде каралып, баланы турмушка тарбиялоодо этнопедагогиканын ролу ар тарабынан чечмеленген.

Проблеманын өзөгүн бир улуттун мисалында караган окумуштууларга Г.Н.Волков, Я.Н.Ханбиков, А.Ш.Гашимов, С.Калиев ж. б. эмгектерин келтирсек, кыргыз окумуштууларынын арасынан бул проблемага окутуунун жана тарбиялоонун жалпы маселелери боюнча кайрылып, педагогиканын тигил же бул проблемасы тиешелүү жагдайдан изилдөө жүргүзгөн А.Э.Измайлов, Ж.Койчуманов, Т.Ормонов, Б.Апышев, У.Эгембердиев, М.Рахимова, А.Алимбеков ж. б. болсо, ал эми тикелей кыргыз адабиятына байланыштуу этнопедагогикалык ойлорун илимий-теориялык жактан системага салган окумуштуулар Н.Имаева, С.Байгазиев, А.Калдыбаева, С.Иптаров, С.Рысбаев, А.Муратовдун эмгектеринде жемиштүү каралган. Этнопедагогикалык негизде окутуунун жалпы теориялык маселелери кыргыз улуттук педагогикасында ар тараптуу каралып калганы менен коомдун өзгөрүшү, ага карата педагогиканын окутуу жана тарбиялоо боюнча позициясынын жаңылануусу, жашоо образынын жарандык коомчулукка тийгизген таасири жалпыга сиңип бараткан кыргыздын кийинки муундарынын өздүк белгилерин сактап калуу зарылдыгын көрсөтүүдө. Бул азыр окуу китептеринде орун алган адабий чыгарманын жарыяланышын, идеялык-эстетикалык кудуретин, тарыхый ордун адабий факты катары айтып берүү менен чектелбестен, андан тереңдеп эл турмушуна байланыштуу тарбиялык маанисин, каада-салтты таанып үйрөнүүдөгү руханий баалуулугун, жарандын инсандык белгилерин түшүнүүгө жасаган кызматын азыркы жаштарга жеткирүү милдетин аткарат. Ошол себептен кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун алкагында коомчулуктун алдына коюлган вазийпаны карап, кыргыз эли өзүнүн адабий чыгармаларына батырган элдик таалим-тарбия берүү ык-формаларын, адеп-ахлак түзүмдөрүн мектептин жогорку классынын окуучуларына жеткирүү зарылдыгы турса, этнопедагогиканын салттары аркылуу баланын турмушуна керек компетенциялардын маанилүү ордун ээлеп келет. Бирок окутуунун бул багытта методологиялык базасы түзүлүп, илимий-практикалык, методикалык системасы практикалык мазмунда ырааттуу изилдөөгө алынбаганы, далай убакыттан бери окутулуп келе жатса да, окуу программалары, окуу-методикалык колдонмолору өз деңгээлинде иштелип чыкпагандыгы, окуучуларды турмушка үйрөтүүнүн жолго коюлбагандыгы, көркөм чыгармаларда руханий, педагогикалык баалуу ойлор болсо да, аларды азыркы жаштарды тарбиялоодо колдоно албаганыбыз, алар аркылуу этномаданий, этнопедагогикалык негизде компетенттүүлүктөрүн калыптандыруу боюнча теориялык жактан жеткиликтүү изилденбегендиги изилдөөнүн зарылдыгын көрсөтөт, б. а., окуучуга сунушталган адабий билим күнүмдүк социалдык турмушта керектелүүчү компетенцияларды калыптандыруу үчүн кызмат кылышын талап кылган азыркы маалда докторлук иштин темасын **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда**

этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы» деген аталышта тандап алдык.

Теманын ири илимий программалар (долбоорлор) же негизги илимий-изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык изилдөөнүн темасы К.Карасаев атындагы БМУнун Кыргыз адабияты кафедрасынын илимий-изилдөө иштеринин тематикалык планына кирет.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз адабиятын орто мектептин жогорку класстарында этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасын теориялык жактан негиздөө жана практикада аткарылыш жолдорун иштеп чыгуу, аларды педагогикалык тажрыйбада текшерип, натыйжалуулугун аныктоо.

Изилдөөнүн милдеттери:

- кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун жалпы маселелерин иликтөөгө алуу менен окутуунун теориялык жана практикалык жактан изилденишин аныктоо;
- жогорку класстарда кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун илимий-теориялык жактан калыптанышына талдоо жүргүзүү менен окутуунун принциптерин компетенттүүлүккө негиздөө;
- азыркы билим берүү системасында окутуунун адабий-педагогикалык маселелерин караштырып, кыргыз адабиятын жогорку класста этнопедагогикалык негизде окутуунун зарылдыгын чечмелөө;
- кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун окуу стандартында, окуу планында чагылдырылышына жана кыргыз адабияты сабагы калыптандыруучу компетенцияларында этнопедагогиканын ролуна баа берүү;
- кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасын өркүндөтүү жолдорун иштеп чыгуу, эксперименттен өткөрүү жана анын жыйынтыктарын көрсөтүү, зарыл болгон практикалык сунуштарды киргизүү.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде методикасы адабият таануу, педагогика, психология илимдеринин соңку жетишкендиктерине негизделип алгачкы жолу иштелип, жалпы абалы, проблемалары, өзгөчөлүктөрү талданып, натыйжалуу методдору, жолдору жана каражаттары аныкталып, методикалык ыкмалар жана окутуу технологиялары тажрыйбадан өткөрүлүп, практикага сунушталгандыгы менен тастыкталат.

Изилдөөнүн практикалык мааниси: Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча материалдар, методикалык сунуштар, технологиялар окуу программаларын, окуу китептерин, окуу-методикалык колдонмолорду өркүндөтүүдө, университеттерде курстук,

дипломдук, магистрдик иш жаздырууда, жалпы эле окутуу технологияларын этнопедагогикалык негизде жаңылоодо көмөк көрсөтөт.

Коргоого коюлуучу негизги жоболор:

1. Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу окуучулардын дүйнө кабылдоосунун калыптануусуна, руханий, көркөм-эстетикалык табиттин туура жетилүүсүнө, улуттук иденттүүлүгүн, этникалык өзгөчөлүгүн таанытууга шарт түзөт.

2. Жогорку класстарда кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууда педагогика илими иштеп чыккан теориялык, методологиялык негиздерге, дидактикалык принциптерге таянуу менен окуучулардын билим жана тарбия алуусунда сабактын оптималдуулугун жогорулатат.

3. Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу инновациялык технологияларды пайдалануу, окуучулардын алган билимин турмуш менен интеграциялоо, турмуш чындыгын таанып-билүү чыгармачылыгын өстүрүү компетенцияларын калыптандырууга жагымдуу педагогикалык абал даярдайт.

4. Жогорку класстарда кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууда илимий негизде жүргүзүлгөн педагогикалык тажрыйбалардын жыйынтыктары иштин божомолунун ырастыгын далилдейт жана мектептерде кыргыз адабияты сабагын этнопедагогикалык жактан өркүндөтүүгө өбөлгө берет ж. б.

Изденүүчүнүн жеке салымы: Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун технологиялары жекече иштелип чыккан; аталган проблеманын өзгөчөлүктөрү, изилдениш тарыхы жана азыркы абалы изденүүчүнүн жеке иликтөөлөрүнө негизделип, практикага сунушталган; андан алынган натыйжалар педагогикалык тажрыйбада текшерилип, жалпы корутунду жана практикалык сунуштар изденүүчү тарабынан жекече чыгарылды.

Диссертациянын жыйынтыктарынын толук жарыяланышы: Илимий иштин негизги материалдары жана анын сунуш-жоболору КР ЖАК талап кылган Кыргызстандагы РИНЦ статусу бар илимий журналдарга 15 жана 6 чет өлкөлүк журналда чагылдырылды.

Диссертациянын көлөмү жана түзүлүшү: Эмгектин негизги көлөмү— 325 бет, пайдаланылган адабияттардын тизмеси – 339, таблицалар – 4, сүрөттөр – 4, тиркемелер – 3.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Иштин киришүүсүндө теманын актуалдуулугу кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы адабият таануу, педагогика, психология илимдеринин соңку жетишкендиктерине негизделип аныкталды. Изилдөөчүнүн максаты менен милдеттери көрсөтүлүп,

изилдөөнүн илимий жаңылыгы менен практикалык мааниси ачыкталды, коргоого коюлучу негизги жоболор, жыйынтыктардын тастыкталышы жөнүндө маалыматтар берилди.

Иштин 1-главасы **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун жалпы маселелери»** деп аталып, проблемалар үч параграфка бөлүштүрүлүп жайгаштырылды. 1-главанын 1-параграфы **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун теориялык жана практикалык жактан изилдениши»** деген аталыш менен орун алып, мында кыргыз элинде жаш муундарды тарбиялоодо көркөм адабияттын ролу зор экендиги тээ байыркы кылымдарда эле аныкталганы тууралуу сөз болуп, балдарга турмушка керек нерселерди түшүндүрүүдө кыргыз эли дайыма көркөм чыгармалардын мазмунунда катылган түрдүү идеяларды козгоп, зарыл болгон шартта кээ бирлерине түшүндүрмө берип, кептин маанисин айырмалап калган жаш куракка келгенде айрымдарын каймана, какшык, тамаша иретинде айтып, ээрчиге жүрүп, сөз кадырлаганга, ойлонуп бир сүйлөгөнгө үйрөтүшкөнү кеп болду. Республика эгемендүүлүгүн алгандан бери андай салттардын кадыры артты. Чек ара ачылып, дүйнөдө болуп жаткан түрдүү кубулуштардын кыргыз жерине келиши, Кыргызстандын жаштарынын билим жана жумуш издеп дүйнөнүн бардык өлкөлөрүнө сапар алышы, билим берчү мекеме-уюмдардын жаңы стандарттарга өтүшү алардын көз карашына түрдүү багытта таасирин тийгизди. Ал эми өсүп келе жаткан жаштарга туура билим жана тарбия берүү кызыкчылыгы дидактиканын башка булактары менен бирге этнопедагогиканын көп кылымдык тажрыйбасын пайдалануу зарылдыгын да көтөрдү.

Улам жыл өткөн сайын окутуу проблемасын салттуу педагогиканын принциптери менен кароо зарылдыгы түптөлүп, анын шарттарын бөлөк элдерден өздөштүрө баштаган маалда бул илимди негиздөөчү Я.А.Коменскийдин ойлоруна таянышып, өткөн кылымдын 50 – 60-жылдарында окуу китебин түзүүчүлөр Т.Саманчин, К.Рахматуллин, М.Богданова, Ө.Жакишев, К.Иманалиев, Ж.Таштемиров, Ж.Мукамбаев, Б.Маленов, Ш.Үмөталиев, С.Мусаев, К.Асаналиев, Б.Алымов, ж. б. этнопедагогиканын дидактикасын жалпы билим берүүчү орто мектепке колдоно башташкан. Анын натыйжасында 1-класстан тартып мектепти аяктаганга чейин «Манас» баш болгон элдик оозеки адабий чыгармалардагы, белгилүү акын-жазуучулардын түрдүү жанрдагы көркөм чыгармаларындагы гуманисттик ойлордун туундуларын, адамдык рухий дөөлөттөрдү, акыл-эстин улуулуугун даңазалап, калк арасында ордун тапкан дидактикалык үлгүдөгү ой түрмөктөрү системалуу пайдаланылган. Адабий тексттер окуучунун сабатын ачуу, окуу көндүмдөрүн калыптандыруу, ойлоо жөндөмүн өнүктүрүү сыяктуу проблеманы чечүү аракетин башкы орунга койгону менен окуу программасын жана окуу

китептерин түзүүчүлөр адабияттын жаш муунду рухий, адеп-ахлактык, эстетикалык жактан тарбиялоо багытын да эстеринен чыгарышкан эмес.

Илимий объектини тактоо, изилдөө проблемасын аныктоо, багытын системага салуу жумуштарын Г.Н.Волков аталган эмгегинде жүзөгө ашырганы менен андай мазмун ар бир элде болгону, аны кечиктирбей чечүү маселеси бардык улуттун окумуштууларын бул тармакка кайрылуу зарылдыгын түзгөн. Кыргызстанда анын өзүнчө илим катары орун алышы эгемендүүлүктөн кийин болсо дагы анын кызматынан пайдалануу жумуштарын кыргыз адабиятын окутууда окуу программасын жана окуу китебин түзүүчүлөр эрте эле аткарышкан. Балдарга сырткы таасирдин күчтүү экени дайыма сезилип тургандыктан жана улуттук каада-салт, жөрөлгөлөрдү, турмушка кыргызча мамиле кылуунун жолдорун үйрөтүүчү жалгыз сабак болгондуктан кыргыз эли да, окумуштуулар да негизги басымды кыргыз адабияты предметине жасашкан. Өткөн кылымда мындай көрүнүш бардык элдер үчүн мүнөздүү болуп, адабият сабактарында улуттук билим жана таалим-тарбия берүүнүн өткөн кылымдардан калган салттарынын үлгүсүн сактап калуу аракетин көрүшкөн. Ага азыркы мезгилдеги көз караш менен караганда көркөм чыгармаларды этнопедагогикалык негизде окутуу бир нече баскычта өнүккөнүн байкоого болот.

Жарым кылымдан ашкан мөөнөттө буга педагогика менен адабият таануу илими эле кызмат кылбастан, Кыргызстандагы коомдук илимдердин баары, өзгөчө тарых, философия, эстетика, этика, этнография, ж. б. илимдер маанилүү жумуштарды жасашкан. Анткени бул илимдерди окуучуларга түшүндүрүү базасы тикелей адабий чыгармалар менен байланыштуу болуп, алардын негизги предметин балдарга жеткирүүчү булак катары көркөм аңдаштыруунун ролу зор болгондуктан, чыгармадагы түрдүү кейипкерлердин аткарган жумуштарына таянып, адамзаттын нравалык баалуулуктарын коомдун талаптарына жооп берүүчү белгилерин окуу процессинде сыноо аркылуу практик мугалимдердин сунушуна таянып, элдик педагогикадан өздөрүнө ылайыктуу түшүнүктөрдү табышкан. Алардын негизги түшүнүктөрүн табууга, адабий чыгарманын мазмунунда колдонулган илимий мисалдарды көркөм ойлоонун ички жана тышкы булактары аркылуу турмуш чындыгы менен байланыштырууга мүмкүнчүлүк түзсө, ал убакыттын өтүшү менен кыргыз жаштарынын **дүйнө таануусун түптөөчү каражатка** айланып, анын негизинде улуттук этнопедагогика өзүнүн алгачкы түшүмдөрүн бере баштады. Эгер бул түшүнүктү **кең мааниде** ала турган болсок, кыргыз адабиятын орто мектепте окутуудан калыптанган улуттук өзгөчөлүктөрдү таанып-билүүдөн жеке дүйнө кабылдоосун өнүктүрүп, кыргыздын коомдук турмушун изилдеген илимдер түптөлүп, философия, эстетика, этика, психология, социология, культурология, ж. б. боюнча кыргыздын уул-кыздарынан илимдин докторлору жана

кандидаттары өсүп жетилишти. Ал эми тар маанисинде ала турган болсок кыргыз адабиятын окутууну дал ушул элдик педагогиканын салттарына таяна изилдеп, аны салттуу педагогика илими аныктаган илимий-теориялык ойлор менен толуктап **кыргыз адабияты окутуунун методикасы** деген илимди жаратышты.

Адабиятчы-педагог А.Муратов белгилегендей: «Кыргыз эли да балдарга жана жаштарга таалим-тарбия берүү ишин бала туулгандан тартып, тагыраагы ага чейин эненин курсагында түйүлдүк болор алдында жана түйүлдүк пайда болгондон тарта баштап, акыркы сапарында мүрзөгө коюлганга чейин активдүү жүргүзүп келген. Элибиз жаралган баланын баары бирдей, ал тарбиясынан гана айырмаланат деп эсептешкен жана тарбия берүүнү бирдиктүү, бүтүн жүргүзүүнү, мисалы, акыл-эс тарбиясын, эстетикалык тарбияны, дене тарбиясын, экологиялык тарбияны, адеп тарбиясын – баарын кошо алып барууга басым жасаган. Алар тарбиялоочу булактар катары карылардын акыл-насааттарын, баталарын, улуулардын өрнөктүү иштерин, табияттын көрүнүштөрүн, улуттук фольклорду өзгөчө пайдаланган» [Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. – Б.: 2011, 8-бет.]. Чынын айтканда улутка мүнөздүү мындай салт совет доорунда деле кыргыз адабияты боюнча билим жана тарбия берүүнүн негизги өзөгүн түзүп турган. Тактай келсек, жогорку класстарда кыргыз адабиятынын тарыхый курсу (8 – 10-класстар үчүн) катары сунушталган окуу программалары менен окуу китептеринде мындай структура толук жана жеткиликтүү сакталганын көрүүгө болот. Маселен, өткөн кылымдын 50-жылдарынан берки окуу китептерин барактап көргөндө бул даана сезилет, б. а., «Манастан» тартып элдик оозеки чыгармачылыктын майда жанрларына чейин көркөм чыгарманын сюжетинде катылган өткөндөн калган көркөм сөз үлгүсүн элдин турмушу, тарыхый-маданий тажрыйбасы, эл-журт катары сакталып калышына маанилүү роль ойногон осуят-насыяттардын казынасы, адептик-этикалык салттары катары үйрөтүү ар бир практикалык сабакта чагылдырылып турган. Ар бир сабактагы практикалык иштин жүрүшүндө кыргыз калкынын башка журтка акырындап сиңип жок болуп кетпей калышынын себептери - улуттук аң-сезиминин кыйын мезгилинде өчпөй, жанып турушундагы орду, мекенчил болуунун түпкү маани-маңызы, өз элинин рухий, адабий-эстетикалык мурастарынын өзгөчөлүгү конкреттүү мисалдар менен түшүндүрүлгөн. Мындай максатты жүзөгө ашыруу ата мекен жана аны түзгөн тарыхый санжыра, эл маданияты, калктын башка өнөрү менен бирдикте карап, анын маанисин адабий чыгарманын мазмунундагы этномаданий дөөлөттөргө байланыштырып, окуучулардын көз караштарын калыптандырууда жана өнүктүрүүдө колго алынган болсо, анын жүгүн ошол жылдары жалаң практикалык сабактар көтөргөнүн сыймыктануу менен белгилешибиз керек.

Ал эми 1-главанын **2-параграфы «Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун илимий-теориялык жактан калыптанышы»** деген аталышта орун алып, Ала-Тоого кыргыздар эңсеген эркиндиктин келиши, биринчи кезекте эл-журт ыйык туткан идеялар – Ата Мекендин эркиндигин сактоо, баатырдык салттарды улантуу, улуттук дөөлөттөргө ыйык мамиле кылуу, эл-жер үчүн күрөшүү, улууларды сыйлоо, кичүүлөргө урмат көрсөтүү, элдик наасаттар жан дүйнөдө сактап, зарыл шартта жайылтуу, түрдүү ишенимге бир ыңгайдан кароо, диний ишенимге чектөө койбоо, көз караштын көп жактуу болушун колдоо, балага кысым көрсөтпөй билим жана тарбия берүү максатында бир катар талаптарды койсо, ал этнопедагогикага жүктөлгөн илимий-теориялык жактан изилдөө жүргүзүлдү. Бул айтканга оңой болгону менен маселени чечүүгө келгенде катуу тоскоолдуктарга учурады. Алардын биринчиси мурда калыптанган билим берүү системасын жаңы багытка буруу оңойго турган жок, ал тургай андан бери өткөн чейрек кылымдан ашкан убакытты ага аздык кылып жатат. Маселени жаңы коомдук түзүлүшкө карап чечүү бардык тармакка тиешелүү болсо да улуттук идея-дөөлөттөрдү реалдуу турмушка аралаштыруу милдети бир гана кыргыз тили менен кыргыз адабиятында турат. Анткени экинчи бир маселе, өнүккөн өлкөлөрдүн билим берүүсүн үйрөнүүгө багыт алуу – социалдык чөйрөгө тездик менен аралашкан рыноктун мамилелерге ыңгайлашуу, билим берүүнүн бир багытын ушул жакка буруу, кыргыз жаштарын бакубат жашоого үйрөтүү, азыркы инсанга тиешелүү ыйык дөөлөттөрдүн ээси болууга үндөө, жеке кызыкчылыктарын коргой алууга көндүрүү, өзү үчүн кызмат кылууга көндүмдөрдү калыптандыруу, ж. б. татаал маселелерди Кыргызстандын билим берүү тармактарына алып келди. Алар кыргыздын коллективизмге негизделген улуттун билим берүү идеяларына кээ кырдаалдарда туура келсе, айрым багыттар боюнча карама-каршылыкты түзүп, этнопедагогикалык негизде билим берүү саясатына бир катар кыйынчылыктарды түзгөнүн белгилей кетишибиз керек. Мындай шартта өлкөдөгү коомдук илимдер, ага таянган социалдык чөйрө толугу менен өнүккөн өлкөлөрдө калыптанган билим берүү багытын колдогондуктан, орто жана жогорку билим берүү мекемелеринде этнопедагогикалык негизде окутуу проблемасы бир гана кыргыз тили менен адабиятынын «объектиси» болуп, элдин көпчүлүгү балдарын четтен окутууга аракет кылып жатканы байкалат.

Этнопедагогика десе эле өткөн кылымдардагы билим берүүнү эңсеп, ошого кайрылууну сунуш кылып жаткандай кабыл алуусу мүмкүн. Эгер андай ой болсо, андан анын өзү таптакыр туура эмес, себеби жаңы замандын кызыкчылыгын окутуунун эски жолдору менен ишке ашырууну эңсөө акылга сыйбаган көрүнүш болот. Бирок ар бир журттун эл катары калыптануусуна маанилүү кызмат кылган билим берүү системасы боло турганын, анын үлгү

болчу жактарын пайдаланмайын ал эл өсүп-өнүкпөстүгүн далай калктын «баскан жолу» далилдеп берүүдө. Дүйнөлүк салты бар андай элдерге кытай, япон, корей, араб, индус, фарсы, грек, испан, герман, роман, ж. б. мисал катары келтирүүгө болот. Ал элдер деле коомдун өзгөрүүсүнө карата «инновациялык кубулуштарды» кабыл алып жатканы менен өздөрүнүн байыртан келаткан салттарын туруктуу сактап, жаңыны кабыл алса ошол улутту тарбиялоо идеясына канчалык туура келээрин тактап, каршы келбестигине так жооп алганда гана баланын турмушуна керек деп эсептеп, анан жалпыга жайылтканы азыр баарыбызга белгилүү болду. Алдына карай жылуу үчүн ата-баба калтыргандын болгон-бүткөнүн тануу акылга сыйбастыгын, тескерисинче, социалдык-маданий генетикага туура келчү жагын карап, элдин менталитетине доо келтирбей турган жагына басым жасап, балдардын эртеңкиси үчүн терең ойлонуп, журттун кызыкчылыгына байланган элдин билим берүү принциптерин сактап, өлкөбүздү өнүктүрүү үчүн тикесинен тик туруп күрөшүү идеясын улантуу зарылдыгын даана сезе баштадык. Бүгүнкү абал биз андан эмне утушка ээ болуп, кандай жоготууларга учураганыбызды толук ачып берди, б. а. алган билим ата журттун алдында жоопкерчиликти сезүү – калайык журттун боштондугун көздүн карегиндей сактоо, улуттун эртеңки тагдырына милдеттүү мекенчил болуу, улуттук дөөлөттөргө урмат көрсөткөн улан-кызды тарбиялоо Кыргызстанга аба менен суудай керек болуп турат. Андай идеяны сырттан ташып келүү мүмкүн эместигин бүгүнкү күндө даана сезсек, ал бир эле кыргыз тили менен кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу керектигин актуалдуу маселе катары эл алдына көтөрүп тим болбостон, улуттук менталитетти сактоо үчүн өлкөдөгү билим берүү системасын ушул багытка өткөрүү жагын да козгойт- бул биринчиден. Экинчиден, кыргыз жашоосуна терең аралашкан рыноктук мамилелер адамга билим патриоттук идеяларды чакырык катары сунуш кылган таалим-түшүнүктөрдү жаттап билүү үчүн эмес, күнүмдүк жашоо-тиричиликте кор болбой жашап кетүү философиясын калыптандыруу экенин көзгө сайып даана көргөздү. Өзүнүн тарыхый баскан жолунан алсак кыргыздын этнопедагогикасынын алдына койгон миссиясы ушул болчу.

Педагогикалык процессте этнопедагогикалык негизде окутуу өз натыйжасын бериши үчүн анын парадигмасын иштеп чыгуу, б. а. бала бакчадан тартып, жогорку окуу жайларына чейин Кыргызстандагы билим берүү тармактарын толук бойдон ичине алган концепцияны түзүү анын негизинде жарандык коомго билим жана тарбия берүүнүн бардык багыттарын жөнгө салуу, эл аралык байланышка ушул тарап менен баруу жолдорун сунуштоо сыяктуу өтө татаал жана түйшүктүү иштерди жасоо керектигин айкындоодо. Албетте, бул багыт азырынча кыял болуп көрүнгөнү менен аны жүзөгө ашыруу керектигин аккредитациянын стандарттык жоболору белгилүү коомчулукка

жарыялап жатат. Жогорку класстын окуучулары мектепти аяктагандан кийин баары тең жогорку окуу жайга тапшырбай турганын эске алсак, ушул орто билими менен түз эле турмуш жолуна даяр болуп чыгышы керек. Ал эми азыркы мектепте берилген билим алардын коомдук-социалдык керектөөсүн канааттандыруусу зарыл экендигин андаштырсак, анда алар кайсы мекеме-уюм менен кызматташпасын адамдар менен пикирлешип, өз позициясын сүйлөшүүнүн бардык түрүндө оюн так, ишенимдүү, зарыл болсо көркөм сөз каражаттары менен образдуу, жанындагы жарандарды тажатпагыдай элестүү, тамаша мүнөзүндө маанай тартуулоо, көркөм чыгармалардан өздөштүргөн сүйлөмдөрүнө таянып, жеткиликтүү түшүндүрүп берүү коммуникативдик компетенциясы жакшы калыптанышы керек. Мындай максатты кыргыз адабияты сабагы мурда билим берүү «миссиясы катары» койгон эмес. Эгер кыргыз адабияты бүгүнкү күндө эл аралык стандарт аркылуу аныкталган билим берүү формасында аккредитациялана турган болсо, анда адабий билим берүүнүн ушул өзгөчө белгилерин милдеттүү аткарышы керек болот.

1-главанын 3-параграфы **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутууну компетенттүүлүккө негиздөө принциптери»** деген мазмунду ичине алуу менен кыргыздын байыртан берки жашоосу тикелей адабий чыгармалар менен байланышып, бардык маданиятын көркөм тексттерге сактоо аркылуу билимди үйрөтүүгө карата негиз катары байыртадан колдонуп келсе, эртең жашоо-турмушка аттануучу 10-11-класстардын окуучуларына кыргыз адабиятын окутууда негизги максат катары: «сабаттуу окурманды тарбиялоо жана окуучулардын көркөм чыгармаларды окуу маданиятын өнүктүрүү (1); көркөм адабиятты эстетикалык кабыл алуусун жана көркөм элестетүүлөрүн, түшүнүктөрүн жана пикирлерин калыптандыруу (2); натыйжалуу окурмандык чыгармачылыгын өбөлгөлөө (3)» [Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептеринин 10-11-класстары үчүн «Кыргыз адабияты» курсу боюнча предметтик стандарты. – Б.: 2018, 7-бет.] деген түшүнүктөр менен чектеп бериши, адабий билим берүүнүн мүмкүнчүлүгүн тарыткандык болуп саналат. Буга жооп катары адабиятчы-педагог С.Батаканованын төмөнкү сүйлөмдөрүн келтирсек: «...адабият сабагында көркөм чыгармага талдоо жүргүзүү бул материалды эле окуп-үйрөнүү эмес, ал белгиленген саатта сабакты уюштуруу, эстетикалык-теориялык билим берүү, учур талабына шайкеш келген тарбиялоо да болуп саналат. Демек, адабият сабагында чыгармага көркөм-эстетикалык талдоо жүргүзүү аркылуу материалдын мазмунундагы же формасындагы өзгөчөлүктөрдү гана таанып-билүү, үйрөнүү менен чектелбестен, андагы поэтикалык дөөлөттөрдүн нарк-насилине байланыштуу философиялык жагын төмөнкүдөй бөлүштүрүүгө болот: турмуштук-адеп-ахлактык (1); социалдык-парагматикалык (2); позитивдүү-эстетикалык (3); саясий-эстетикалык (4);

диний-мистикалык (5)» [Батаканова С. Т. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. – Б.: 2010, 15-бет.] деп бөлүштүрөт. Маселен, аталган стандартта кыргыз адабиятын окутуунун милдеттери – «адабий чыгармаларды окурмандык толук кандуу кабыл алуусун жана түшүнүүсүн, адабий чыгармага эмоционалдык мамилесин билдирүүсүн камсыздоо; этномаданий мамилени колдонуу менен кыргыз адабиятынын сөз түрүндөгү искусство катары өзгөчөлүгүнө маани берүүсүнө шарт түзүү; адабий чыгармадагы көркөм сүрөт каражаттарынын ролун түшүнүүгө түрткү берүү; чыгарманын маанисин түшүнүү үчүн текст менен иштөөдө окуучулардын ой жүгүртүү ишмердүүлүгүн (сальштыруу, талдоо, баалоону жалпылоо) жигердештирүү; окуучулардын чыгармачылык ишмердүүлүгүнүн ар кандай түрлөрүн өбөлгөлөө; окууга кызыгуусун жаратуу, китеп окууга зарылчылыгын жана китеп окуунун баалуулугун, китептин баалуулук багыттарга таасирин түшүнүүсүн калыптандыруу» [Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептеринин 10-11-класстары үчүн «Кыргыз адабияты» курсу боюнча предметтик стандарты. – Б.: 2018, 7-бет.] деген сыяктуу түшүнүктөр менен туюндурулат.

Кыргыз адабиятынын окуу программасына кимдин кандай жакшы чыгармалары кирбей калганына байланышкан суроолорго эч бир окуучу ынанымдуу жооп берген эмес, себептерин сураганда окуучулардын дээрлик баары көркөм адабий чыгармаларды көптөн бери окуп-биле электигин моюнга алуу менен чектелишкен. «Манасты», Ч.Айтматовдун чыгармаларын сөзсүз окуш керек дешкени менен алардын баары көркөм тексттерди окуп, алардын мазмуну менен толук тааныш эместигин билдиришкен. Ырас, окуучулардын арасында «Манастын» айрым үзүндүлөрүн билгендер, Ч.Айтматовдун айрым бир повесттерин окугандар бар экенин эскертели, бирок андайлар 20 пайыздык көрсөткүчтү да бербейт. Эгер үчүнчү багыттагы суроолорго келсек, биздин кыргыз адабиятынан өзүнө кандай жакшы түшүнүктөрдү алып чыгышы мүмкүн экендигине келгенде айылдык балдар мындай соболдордун тегерегинде өтө эле көп кызыкчылыктары бар экенин айтууга аракеттенишип, өзгөчө билим берүүгө караганда тарбиялоо маанидеги окуяларды чагылдырган чыгармалар, көз карашын туура жакка багыттоочу элдик көркөм байлык керектигине токтолушса, шаардык окуучулар булар боюнча даяр жообу жоктугун көрсөтүшкөн. Изилдөөгө даярдоочу суроолор бизди да мүшкүлгө салды, б. а., кыргыз элинин бардык акыл билимдеринин жыйындысы көркөм чыгармаларда болгондуктан, жогоруда аталган (жана байкалбай калган) коомдук илимдерге зарыл болгон илимий түшүнүктөрдүн башатын түзүүчү фундамент да ошол көркөм чыгармалардын мазмунунда жашагандыкта, алардын баарын педагогикалык процеске кантип камтууга болоорун элестетүү кыйын болуп турат.

Иштин 2-главасы «Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы боюнча илимий изилдөөнүн материалдары жана методдору» деп аталып, үч параграфта иштелди.

Биринчи параграф «Илимий изилдөөнүн материалдары» деген аталышта аткарылды. Мында изилдөөнүн материалдары окуу-нормативдик документтер жана илимий, илимий методикалык деп экиге бөлүнүп, талдоого алынды.

Окуу-нормативдик документтерде КРнын «Билим берүү жөнүндөгү мыйзамы», кыргыз адабиятын окутуунун мамлекеттик предметтик стандарты, концепциялары окуу программалары менен окуу китептери ж.б. каралды. Ал эми илимий, илимий-методикалык материалдарда этнопедагогикага байланыштуу эмгектер алынды. Атап кетсек: Г.Н.Волковдун «Этнопедагогика» -М., 2000; А.Алимбековдун «Кыргыз этнопедагогикасы» -Б., 1996; «Түрк дүйнөсүнүн ойчулдарынын мурастарындагы педагогикалык идеялар -Б., 2017; «Кыргыз эл педагогикасындагы адам тарбиясы» -Б., 2017, С.Байгазиевдин «Окутуунун жана тарбиялоонун философиясы» -Б., 2012; А.Муратовдун «Кыргыз эл педагогикасы табияты, таралышы жана тарыхы» -Б., 2011; С.Рысбаев түзгөн « Кыргыз элинин педагогикалык ойлорунун антологиясы» -Б., 2021-ж.б. бир катар илимий-методикалык эмгектер, окуу куралдары, илимий макалалар ж.б. алынды.

Экинчи «Илимий изилдөөнүн методдору» деп аталган параграфта изилдөөдө колдонулган методдор жөнүндө маалыматтар берилди. Илимий-теориялык методдор изилдөөнүн методологиялык негиздерин аныктоодо, теориянын зарыл маселелерди ачыктап, чечүүдө колдонулду. Окуу-нормативдик документтерди президент тарабынан жарыяланган соңку жарлыктарды окуп үйрөнүү, жалпылаштыруу жана системага салуу методу колдонулду. Ошондой эле зарылдыгына жараша төмөнкү методдор, ыкмалар колдонулду, илимий эмгектерди талдоо, мугалимдер менен аңгемелешүү, сабактарга катышуу жана талдоо, анкеталык сурамжылоо, тесттерди алуу, жазуу иштерин жүргүзүү жана талдоо, сабактын үлгүлөрүн иштеп чыгуу жана сабакта колдонуу, талдоо ж.б. (Таблица 2.1.)

Таблица 2.1. – Педагогикалык эксперимент (этаптары, максаты, методу, милдети, натыйжасы)

Даярдоо (байкоо, изилдөө) этабы – 2013 – 2014-жылдар			
максаты	милдети	методу	натыйжасы
Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу	Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу	Орто мектептер менен мектеп-гимназиялардын кыргыз адабияты боюнча этнопедагогикалык билим жана тарбия берүү	Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун та-

процесси менен таанышуу; диссертациянын гипотезасын тактоо; темага ылайык методологиясын түзүп чыгуу.	боюнча эксперимент өткөрүүчү базаларды тактоо; экспериментте колдонуучу материалдарды түзүү; тажрыйбанын максатын, милдетин, уюштуруу механизмдери менен жүрүшүн аныктоо; тажрыйба жүргүзүүчү практик мугалимдерди тандоо.	мүмкүнчүлүктөрүн үйрөнүү; окуучулардын социалдык катмарын изилдөө; аталган багыттарга таандык нормативдик документтер менен таанышуу; класстарда аткарылган иштерге байкоо жүргүзүү; илимий-педагогикалык адабияттарды өздөштүрүү; зарыл маалыматтарды топтоо; аңгемелешүү жана анкеталар менен иштөө ж.б.	рыхы, учурдагы абалы талданды; темага байланыштуу нормативдик документтер үйрөнүлдү; методисттердин, практик-окутуучулардын тажрыйбалары топтолду; окуу программалары, окуу китептери, талданды; окуучулардын ушул багыттагы компетенциялары аныкталды; окуучулардын этнопедагогикалык билимдери текшерилди.
---	--	--	--

Издениүүчү (аныктоочу) этабы – 2015– 2017-жылдар

максаты	милдети	методу	натыйжасы
Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча эксперимент өткөрүүчү изилдөөнүн темасына, объектисине, предметине карай иштин максатына толуктоо киргизүү; ага ылайык милдеттерин жана божомолун аныктоо; орто мектеп, мектеп-гимназиялардын 10-11- класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча эксперимент өткөрүүнүн теориялык моделин иштеп чыгуу.	Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча эксперимент өткөрүү үчүн практик адистердин теориялык даярдыктарын, педагогикалык, психологиялык жактан компетенттүүлүктөрүн талдоодон өткөрүү; орто мектеп, мектеп-гимназиялардын 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча билим жана тарбия берүүнүн оптималдуу ыкмаларын, жолдорун издөө жана анын моделин түзүү; эксперименталдык класстар үчүн	Педколлектив менен аңгемелешүү; окуучулар жана ата-энелер, мугалимдер арасында анкета жүргүзүү; сабактарга катышуу; сабактарды талдоо; үлгү сабактардын моделин иштеп чыгуу; тестирилөө; окуучулардын жоопторун талдоо; бинардык лекцияларды уюштуруу; фильм көрүү; санжыра, «Манас» угуу; жолугушуу өткөрүү; зарыл болгон факты-материалдарды интернеттен издөө жана табуу.	Орто мектеп, мектеп-гимназиялардын 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча коюлган жалпы талаптар аныкталды; учурда колдонулуп жаткан окуу материалдары өздөштүрүлдү; сунушталган үлгү сабактар жана тапшырмалар окуу процессинде практикадан өтүп текшериле баштады; орто мектеп, мектеп-гимназиялардын 10-11-класстарга кыргыз адабиятынан сабак берген мугалимдердин этнопедагогикалык билимдери, педагогикалык-психологиялык даярдыктары

	материалдарды иштеп чыгуу жана аларды окуу процессине сунуш кылуу.		анализденип, теориялык деңгээлдери аныкталды; мугалимдердин жетишкен жана жетишпеген жактарын талдоодон өткөрүлүп, гипотезасы тереңдетилди.
--	--	--	---

Окутуучу (текшерүү этабы) – 2018 – 2020-жылдар

максаты	милдети	методу	натыйжасы
Орто мектеп, мектеп-гимназиялардын 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча мугалимдердин тажрыйбаларын талдоо, натыйжаларын жалпылоо, жүрүшүн баалоо; теориялык жана окуу-тажрыйбалык материалдардын кээ бир жактарын сунуштарга ылайык тактоо; гипотезанын ынанымдуулугун текшерүү; ишти жыйынтыктоо.	Илимий иштин негизги жоболорун мектеп практикасына жеткирүү; андан алынган натыйжалар менен конференцияларга катышуу; макалаларды даярдоо, жарыкка чыгаруу; мугалимдердин иштерине баа берүү; методикалык сунуштарды кабыл алуу жана алардын негизинде сабактын моделин толуктоо; орто мектеп, мектеп-гимназиялардын 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча иштердин натыйжалуулугун текшерүү жана аны дагы өркүндөтүүнүн жолдорун, ыкмаларын сунуштоо.	Окуучулар жана ата-энелер менен аңгемелешүү; сабактарды талдоо; тесттерди өткөрүү; анкета жүргүзүү; тажрыйбаларды үйрөнүү; долбоор түзүү жана коргоо; салт ырларын, «Манасты» угуу; экскурсия уюштуруу; адабий викториналарды түзүү, ага ылайык оозеки баарлашуу өткөрүү; реферат, дил баян, эссе жазуу; ж.б.	Орто мектеп, мектеп-гимназиялардын 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча педагогикалык тажрыйбанын натыйжалары үйрөнүлдү; алынган жыйынтыктар жалпыланды; материалдар такталды; божомолдун ырастыгы дагы бир ирет текшерилди; темага ылайык мугалимдерге, ушул багытта иштеген окумуштууларга, окуу программасын жана окуу китептерин түзүүчүлөргө пикирлер, практикалык сунуштар айтылды.

Главнын үчүнчү параграфы толугу менен педагогикалык эксперименттик иштердин жүрүшүнө жана андан алынган натыйжаларга арналды.

Тактай келсек, 2013-2014-жылдары жүргүзүлгөн тажрыйбанын биринчи этабында орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын

этнопедагогикалык негизде окутуунун абалы, окуучулардын бул багыттагы билимдери, тажрыйба жүргүзүү үчүн тандалган проблеманы илимий жактан таанып-билүүгө зарыл болгон маселелери өздөштүрүлүп, илимий божомолду түзүүгө зарыл жагдайлар аныкталды. Маселени туура аныктоо үчүн алдын-ала байкоо жүргүзүү этабын уюштуруп, анда окуучулардын этнопедагогика боюнча маалыматтарын, аларды колдоно билүү мүмкүнчүлүктөрүн, пайдалануу көндүмдөрүн, б. а., *инсандык, маданий-социалдык компетенцияларын* салыштырдык. Алгач жогоруда аталган орто мектептердин жогорку класстын этнопедагогикалык билимдерин тактоо маанисинде сурамжылоо иштерин он суроодон турган анкета аркылуу жүргүзүп, анын пайыздык көрсөткүчүн чыгардык. Ал төмөнкүдөй болду (караңыз, таблица – 3.1.).

Таблица 3.1. – Орто мектептин 10- 11-класстын окуучуларынын этнопедагогикалык билиминин деңгээли

Орто мектептердин жайгашкан аймагы	Окуучулардын саны	Этнопедагогика боюнча маалыматтын болушу		Этнопедагогикалык билимди түшүнүүсү		Колдоно алуусу (компетенцияларга ээ болушу)	
		Саны	%	Саны	%	Саны	%
Бишкек шаары	221 окуучу	90	40,7	80	36,2	51	23,1
Чүй облусу	233 окуучу	92	39,5	89	38,2	52	22,3
Ысык-Көл облусу	216 окуучу	93	43,1	85	39,3	38	17,6
Нарын облусу	219 окуучу	95	43,4	88	40,2	36	16,4
Талас облусу	227 окуучу	98	43,1	96	42,3	33	14,6
Баары:	1116	468	41,9	438	39,3	210	18,8

Окуучулардын орто мектептердин 10-11-класстын окуучуларынын этнопедагогикалык билимдерин тактоо маанисинде сурамжылоо иштерин уюштурууда илимий-теориялык базага негизделүүгө аракеттендик. Окуу процессинде окуучулардын окуу материалын өздөштүрүүсүндө ар бир баланын реалдуу дүйнөнү, өзү жашаган табиятты, көркөм чыгарманын идеялык мазмунун, ошондой эле адам турмушун өзүнүн жеке дүйнө таанымынан өткөрүп, аны кадимки турмуштун үлгүсү катары кабылдоо түшүнүгүнө, көпчүлүк окуучуларда жетишсиз болушуна көңүл буруу солгундап баратканын байкадык да, адабият сабагын уюштуруу жана өткөрүү процессинде илимий принципке басым жасадык. Илимий принципке таянуу сабактын мүнөзүн өзгөртүү менен окуучуларга адам турмушун көркөм-эстетикалык жактан таанып-билүүдө фольклористика, эстетика, философия, лингвистика ж.б. илимдердин негиздерин пайдаланууга өбөлгө түздү. Себеби, бул принциптин жоболору сабакта педагогика, психология жана дидактика илимдеринин жана алдыңкы тажрыйбанын жетишкендиктерин колдонууга – балдардын курактык

өзгөчөлүгүн эске алууга, жашына ылайык сабактын жүрүш логикасын түзүүгө, окуу предметинде илимдин жетишкендиктерин камтууга, ар бир турмуштук кубулушту жана анын законченемдүүлүктөрүн өздөштүрүүдө диалектикалык мамиле жасоого, жаңы өздөштүрүлгөн түшүнүктөрдү системалуу түрдө көрсөтмөлүүлүк менен кайталап турууга, окуу предмети боюнча пайда болгон жаңы илимий терминдерди өз учурунда пайдалануу аркылуу алардын маанисин ачып түшүндүрүүгө, илимий көз караштарын калыптандырууга шарт түзүүчү социалдык-мазмундук жаңы белгилерди сабакка киргизүүгө, ж. б. усулдук белги-каражаттардын сабакта жыш аралаштыруу зарылдыгы турат. Балдардын турмуш чындыгын таанып өздөштүрүүсү татаал кубулуш. Аны жогорку деңгээлде чечүү окуучуларга акыркы илимий жетишкендиктер жөнүндө толук маалымат берүү менен бирге жаңы технологияларды колдонуу аркылуу алардын жөндөмдүүлүгүн өнүктүрүүгө кам көрүү, адамдын жеке турмушуна жана коомдун өнүгүшүнө тийгизген оң таасирлерин ачык, даана көрсөтүп берүүгө жетише турганын байкадык. Мында окуучуларды абстракциялык ой жүгүртүүдөн турмуш чындыгынын тегерегинде реалдуу ой жүгүртүүгө алып келүү иштери илимий-изилдөө иши менен коштолгондо гана ар бир баланын кызыгуусун ар тараптан колдоо илимди чындыкка жакындаштырып түшүндүрүү жумуштарын тынымсыз өркүндөтүү керектигин да ачыктады. Ушул багытта ишти окутуу тажрыйбасына колдонуу бир катар татаал маселелерди туура чечүүгө жардам берди. Ал ар бир окуучунун социалдык керектөөсүн эсепке алуу, окуу материалдарын эл турмушу менен жакындаштыруу, элдин жашоосунун ар түрдүүлүгү, аймактык чен-өлчөмдөн алганда каада-салттык эрежелердин бири-биринен алыс турушу, ар бир салт-жөрөлгөнүн кылымдар бою сакталып келүү себептери, аларды инсан катары колдоно билүүнүн зарылдыгы сыяктуу маселелер да жергиликтүү шартка жараша өзгөчөлүккө ээ болушу адабий чыгармалар менен этнопедагогикалык маселелерди өздөштүрүүдө татаал жагдайды түзгөн болсо, ал жогоркудай көрсөткүчтөр кайдан келгенин түшүнүүгө жардам берди.

Мындай шартта орто мектептин жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун абалын, окуучулардын бул багыттагы билимдерин, тажрыйба жүргүзүү үчүн тандалган проблеманы илимий жактан таанып-билүүгө зарыл болгон маселелерди окуучулардын социалдык керектөөсү менен айкалыштыруу кыргыз эли турмуш-тиричилигинде пайдаланып жүргөн каада-салттар, ырым-жырымдар, оюн-зооктор жана башка жөрөлгөлөр аркылуу ачып берүү кандай абалда экени аныктады. Аны таблица түрүндө төмөнкүдөй көрсөтүүгө болот (караңыз, таблица 3.2.).

Таблица 3.2. – Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларынын элдик каада-салттар, ырым-жырым, жөрөлгөлөр аркылуу этнопедагогикалык билиминин калыптаныш (компетенциясынын) абалы

Орто мектептердин жайгашкан аймагы	Окуучулардын саны	Этнопедагогика боюнча маалы-маттын болушу		Этнопедагогика а-лык билимди түшүнүүсү		Колдоно алуусу (компетенцияларга ээ болушу)	
		Саны	%	Саны	%	Саны	%
Бишкек шаары	221 окуучу	103	46,6	92	41,7	26	11,7
Чүй облусу	233 окуучу	105	45,1	98	42,0	30	12,9
Ысык-Көл облусу	216 окуучу	98	45,3	97	45,0	21	9,7
Нарын облусу	219 окуучу	101	46,1	94	42,9	24	11,0
Талас облусу	227 окуучу	103	45,4	96	42,3	28	12,3
Баары:	1116	510	45,7	477	42,7	129	11,6

Мындай көрүнүш орто мектептин 10- 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун абалын окуучулардын социалдык кызыкчылыктары менен байланыштыруу зарылдыгын даана көрсөтү. Балдардын бул багыттагы билимдеринин төмөн болушуна биринчи кезекте көркөм чыгарманы илимий жактан таанып-билүүгө зарыл болгон маселелердин турмуш менен байланыштын жоктугу ачыктады. Ал сабакта талданган проблеманы күнүмдүк жашоо-тиричилик менен карым-катышта кароо адабий текстти түшүнүүгө болгон кыйынчылыкты жоюп, тажрыйба жүргүзүүдө жакшы жыйынтыкка жеткирүүсү мүмкүндүк түзүшү окуу китептеринин мазмунунда да ушул маселени чагылдыруу маанилүү экенин ырастады. Бул багытта билим жана тарбия берүүнүн сапатын жогорулатуу, көркөм тексттер аркылуу адабий билимди турмушка адаптациялоо, зарыл болгон компетенцияларды калыптандыруу үчүн кошумча каражаттарды сабактарда колдонуу менен жыйынтыкка жетишүү максатында иш тажрыйбанын 2-этабын (2015-2017-жылдар) төмөнкүдөй жүргүзүү керектигин аныктады (караңыз, таблица 3.3.).

Таблица 3.3. – Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун компоненттери

Максаты	Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде билим жана тарбия берүүнү өркүндөтүү
Милдеттери	Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун натыйжалуу ыкмаларын, каражаттарын, формаларын практикага таянуу менен иштеп чыгуу; Иштелип чыккан илимий-практикалык, методикалык сунуштарды педагогикалык тажрыйба жолу менен текшерүү.
Каражаттары	Элдик каада-салттар, ырым-жырымдар, салттык жөрөлгөлөр боюнча сценарийлер, ушул багытты изилдеген эмгектер, кинофильмдер, ар кыл сүрөттөр, санжыралык жана театрдык чыгармалар, окумуштуулардын эскерүүлөрү ж. б.

Уюштуруу жана өткөрүү формалары	Тематикалык жана бинардык лекциялар, элдик каада-салттар, ырым-жырымдар, салттык жөрөлгөлөр боюнча практикалык сабактар, семинарлар, класстык сааттар, класстан тышкаркы иштер, окуучулар тарабынан өз алдынча түзүлгөн долбоорлор, акциялык жумуштар, чыгармачыл жолугушуулар ж.б.
Ишке ашыруу усулдары	Сценарий жана долбоор түзүү, көркөм чыгармачыл иштерди жасоо, роль аткаруу, көркөм окуу, адабий чыгарманы жана турмуштук окуяларды талдоо, аңгемелешүү, диспут, топтордо онлайн байланыш түзүү, интернет менен иштөө, алган тема боюнча саякат уюштуруу ж. б.
Иш чаралардан алынган натыйжа	Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун натыйжасында элдик каада-салттар, ырым-жырымдар, салттык жөрөлгөлөр боюнча билими тереңдеди; окуучулардын адабий чыгармаларындагы элдик каада-салттар, ырым-жырымдар, салттык жөрөлгөлөр боюнча түшүнүктөрдү кабылдоо деңгээли жогорулады; адабий текстке ар тараптуу талдоо жүргүзүп, образдуу кабылдоо мүмкүнчүлүгү өстү; окуучулардын этномаданий билими кеңейип, кыргыз салттарын таанып-билүү жеке турмушу менен байланышта өздөштүрүүсү системалаштырылды; улан-кыздардын инсандык, социалдык-маданий компетенциялары жогорулап, тилдик-коммуникативдик компетенцияларын калыптандыруу жолдору түзүлдү; ж. б.
Натыйжаны аныктоо жолдору	Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун натыйжасында элдик каада-салттар, ырым-жырымдар, салттык жөрөлгөлөр боюнча маалыматка ээ болушту; элдик каада-салттарды, ырым-жырым, түрдүү жөрөлгөлөрдү өздөштүрүү менен этномаданий билими тереңдеди; адабий чыгармалардын сюжетинде, көркөм образдарында, ар кыл каармандардын жашоо-турмушунда кездешкен каада-салттарды таанып-билүү иш-аракеттери жогорулады; кыргыз элинин маданиятын, этнографиясын башка улуттук этномаданий дөөлөттөр менен салыштыруу аркылуу окуучулардын инсандык, социалдык-маданий компетенциялары калыптанды.

Ушул этапта тема боюнча методологиялык таяныч болуучу тарыхый-философиялык, этнопедагогикалык, социо-психологиялык, илимий-методикалык жана адабият таануу багытындагы табылгалар менен эксперимент жүргүзүүчү топторду камсыз кылдык. Коюлган максат жогорку деңгээлде болушу үчүн сурамжылоо анкеталарын, окуучулардын оозеки жана жазуу жумуштарын, тесттик тапшырмаларды талдоого алдык. Андан соң тажрыйба жүргүзүүчү топтордо өтүлүүчү сабактын иштелмелери ич ара тандалып, окутуунун дидактикалык принциптери, технологиялары айрым толуктоолор менен иштелип чыкты. Ал өз кезегинде окутуунун компоненттери, мазмундук-структуралык моделин толуктоого мүмкүндүк түзүп, анда төмөнкүлөр аткарылды:

- баланын этномаданий баалуулуктарын өздөштүрүү боюнча социалдык керектөөсүн эске алуу менен окуу программасына айрым тереңдетүүлөрү кошулду;

- окуу китептериндеги окуу материалдарын үйрөнүүдө адабий чыгармаларды этнопедагогикалык негизде таанып-билүү боюнча айрым идеялык-мазмундук тереңдетүүлөр болду;
- орто мектептин жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун абалын жакшыртуу үчүн сабактар кошумча материалдар менен жабдылды;
- окутуунун бардык технологиялары окуучуларда инсандык, социалдык-маданий компетенцияларын калыптандыруу мүмкүнчүлүгүнө карай сунушталды;
- элдик каада-салттар, ырым-жырымдар, салттык жөрөлгөлөр боюнча практикалык сабактар, семинарлар, класстык сааттар, класстан тышкары иштер, окуучулар тарабынан өз алдынча түзүлгөн долбоорлор, акциялык жумуштар, чыгармачыл жолугушуулар жана аларды талдоо иштери активдештирилди;
- ар бир сабактан кийин улуттук каада-салттарды терең үйрөнүү үчүн түрдүү тематикадагы долбоорлор уюштурулду;
- каада-салттык түшүнүктөрдү жогорку деңгээлде түшүнүү максатында энциклопедиялык сөздүктөр, адабий-тарыхый изилдөөлөр колдонулду;
- бардык иш-чаралар алдыңкы тажрыйбаларды үйрөнүү менен коштолуп, сабактарда заманбап технологиялар пайдаланылды;
- ар бир алынган натыйжадан окутуунун негизги компоненттерине, сабактын жана иш-чаранын максат-милдеттерине, каражаттарына, жолдоруна, усулдарына толуктоо киргизилип, орто мектептин жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча жалпы модель иштелип чыкты.

Педагогикалык эксперименттин үчүнчү – жыйынтыктоочу (2018-2022-жылдар) этабында жүргүзүлгөн тажрыйбалар аягына чыгарылды. Бул жылдарда орто мектептин жогорку окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча биз иштелип чыккан жалпы модель практикалык иштер аркылуу корутундуланды. Мында жасалган эксперименттик иштер изилдөөнүн биринчи (байкоо) жана экинчи (аныктоочу) этабында жүргүзүлгөн тажрыйбадан алынган өздөштүрүү деңгээлин талдоонун негизинде улантылып, окуучулардын билими аларда калыптанган компетенцияларга таянып чыгарылды.

Иштин 3-главасы **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун адабий-педагогикалык маселелери»** деген аталышта берилип, анда талдоого алына турган проблемалар үч параграфка бөлүштүрүлгөн. Анын 1-параграфы **«Азыркы билим берүү системасы жана кыргыз адабиятын жогорку класста этнопедагогикалык негизде окутуунун зарылдыгы»** деп аталат.

Кыргыз адабияты предметин жогорку класстын окуучуларына этнопедагогикалык негизде окутуу республиканын түрдүү аймактарында социалдык абалга жараша жиктелип бара жаткан кырдаалды руханий жактан калыбына келтирүүгө кам көрөт. Тактап айтканда, Кыргыз Республикасы үчүн кызмат кылуу, өз элинин жакшы жашоосуна кол кабыш көрсөтүү ар бир окуучунун жарандык кыялында бар экенин сурамжылоого катышкан окуучулардын баары бир ооздон белгилешкендигине таянып, алардын мындай патриоттук сезимин өлкөнүн «эртеңкиси жөнүндө» ойго токтотуп, алардын уул-кыздары дагы гүлдөгөн мамлекетте жашоосуна кам көрүүгө чакырык таштоо менен проблеманы чечүүгө жол ача алабыз. Бул маселени сапаттуу аткарууга тиешелүү болгон компетенцияларды кыргыз адабияты сабагынан башка орто мектепте окутулуп жаткан бир дагы предмет жөнгө сала албайт, б. а., андай ишти предметтин мазмуну катары алууга кыргыз адабиятында эч сабакка ыңгайлуу шарт түзүлгөн эмес. Мектеп окуучусун эртеңки коомго активдүү катышкан атуул экендигин эсепке алсак, анын турмушунда колдонулуучу зарыл маселе болгон мындай билимди берүү кайсы мектептин болбосун миссиясына кирет. Анткени адабий чыгармалардын мазмунун талдоо аркылуу жогорку класстын окуучулары ар түрдүү ойлорду ортого алып чыгышып, бири экинчисинен айырмаланган көз карашка туш келишсе да, аларды үйрөнүүдө турмуштун өзүн негизги пикирлерди таанып-билүүнүн базасы катары карап, логикалык жактан иретке келтирүү менен акыйкат жоопту таба алышат. Андай жооптун мааниси окуучуларды ошол сабактагы утурумдук талаш-тартыштарды чыр-чатаксыз чечүү аракети менен чектелбестен, андан аркы жашоосунда ойлонуп иш кылууга, көз карашы келишпеген шартта чөйрөдөгүлөргө толеранттуу мамиле жасоо көндүмү калыптанышы да керек. Кыргыз адабияты түрдүү эмоцияда жазылган лирикалык чыгармалар менен бирге ар кыл сюжеттик окуяларды чагылдырууда жашоо-турмуштун не бир татаал көрүнүштөрүн баяндап коюп тим болбостон, окуучуларды конкреттүү предметтин тегерегинде талдоо жүргүзүүгө, ага анализ берүүдө чындык кайсы тарапта экенин табууга коомчулук үчүн маанилүү позицияны ээлеп, тиричиликте байкала бербеген түркүн-түз мүнөздөрдү каармандын аракеттеринен көрсөтүп, окуучуларга жашоонун негизги коммуникативдик компетенцияларын үйрөтүүчү көркөм табиятка ээ болсо, сабактарды андай касиеттен ажыратууга болбойт. Маселен, жогорку класстын окуучулары Ч.Айтматовдун “Ак кеме” чыгармасына адабий талдоо жүргүзүп жатышкан маалда алардын бул повесттен алган таасирин сураганда окуучулардын бири дагы сөз өнөрүндөгү жазуучунун чеберчилигин көрсөткөн көркөм чыгарма катары кабыл албастан, кыргыз турмушунда кездешкен типтүү көрүнүштөрдү берип, адашып бараткан пенделерди түз жана туура жүрүүгө чакырык таштаганына басым жасаганы менен айырмаланышкан. Азыркы учурда деле

кыргыз адабиятын ушундай нукта окутуу орто мектептин жогорку классынын окуучуларына адабий билим берүү талаптарына жооп берет, б. а., сабактын натыйжаларынын жыйындысы окуучуга керектүү иш-билги (компетенция) калыптандырышы маанилүү болсо, мындай мамиле сабак аркылуу аныкталуучу турмуштун түрдүү көйгөйлөрүнө баа берүү жолдорун көрсөтүп, анда жетекчиликке алынуучу көз карашты окуучуларга жеткирип, аларды жашоого “даярдап” жатканын жокко чыгарууга болбойт.

Жаңы билим берүү стандарты боюнча кандай сабак болбосун окуучуларга керектүү иш-билги (компетенция) калыптандыруусу маанилүү экендигине басым коё тургандыгын эске алсак, ушул ыкмада окуу процессин уюштуруу маселени чечүүгө жеңилдик берет. Маселен, орто мектепте жогорку класстын окуучуларына китеп окуу анча кызык эмес болсо да, анын негизинде өзү «бараткан турмуш жолун» аңдаштырууга жагымдуу жагдай түзүлүп жаткандан кийин «кызыктуу окуялардан» сыртта калбас үчүн да сунушталган чыгарманы окуп келүүгө даяр болуп калат. Анткени жогорку класстын окуучуларынын ою көбүнчө өз чөйрөсүн табуу аракетинде болгондуктан, жашоо түйшүгүн кыялында сезип, турмуштун көзгө көрүнө бербеген жактарын билүү үчүн көп убакыт короткон кырдаалды китеп окууга пайдалануу кыргыз адабияты сабагында мындай окутуу аракетин жаңы окуу стандарты аныктаган милдеттер шайкеш келтирет. Мунун өзү орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабияты сабагын этнопедагогикалык негизде окутуу азыркы учурдун талабында турган зарыл маселелердин бири экенин ырастап, кыргыз элинин элдүүлүгүн, улут катары дагы көп кылымдап жашоого укугу бар экенин айкындап турат.

Ал эми 3-главанын «**Жогорку класстарда кыргыз адабияты сабагы калыптандыруучу компетенциялар жана анда этнопедагогиканын ролу**» деген аталыштагы 2-параграфында Кыргызстандагы билим берүү тармактарында “компетенция” деген түшүнүк жакынкы жылдарда эле пайда болсо да, ал өзү менен кошо коомчулуктун көз карашына бир топ өзгөрүүлөрдү киргизди. Аны менен азыр өлкөнүн бардык билим берүү уюм-мекемелери “эсептеше” баштады. Буга чейинки үч он жылдыкта өлкөнүн билим берүү системасы түрдүү жаңычыл концепцияларды кабыл алып, өздөштүрүүгө мүмкүнчүлүк түзүлгөн бардык кырдаалды башынан өткөрсө, ал концепцияларга мынчалык көңүл бурушкан эмес. Анын башкы себеби, өлкөдө билим берүү тармактарында аткарылып жаткан иштерди мыйзам чегинде көзөмөлдөө үчүн баштапкы, орто жана жогорку окуу жайларын аккредитациялоо боюнча стандарттар иштелип чыгып, ал белгилүү бир критерийлер менен педагогикалык коллективдердин эмгектерин баалай баштаган шартта билимдин сапатына коюлган биринчи талап окуучунун инсандыгын таануу экендигин белгиледи. Ошол инсандын турмуштук керектөөсүн канааттандыруу аркылуу

окуучу алчу билимдин мазмуну аныкталаарын аккредитациялоочу стандарттар так көрсөттү. Ал эми окуучуларга сунушталган билимдин мазмуну кандай түзүлө турганын кадимки турмуштук мамилелерде көрүнүүчү жөндөмгө коюп, анын натыйжасын жарандардын коомдук-социалдык коммуникативдик байланыштарынан аныктап, анда сапаттуу аткарылган конкреттүү иш-билгини “компетенция” деп атады.

Орто мектептин жогорку классынын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу, бул – чыгарманын мазмуну талдоо аркылуу турмуштун маңызын туура кабыл алууга үйрөтүү. Жашоо кадимки көркөм чыгармалардай эле экенин окуучуларга сездирүү - алардын көркөм чыгармаларды кабылдоо психологиясын дал ушул өңүткө өткөрүү балдардын кимисине болбосун көркөм чыгарманы талдоо учурунда “тапкан жооптору” менен күндөлүк пендечилик аракеттерге баа берүү, чыгармалардагы кээ бир эпизоддорду элестетүү аркылуу кыйналбай жооп табуу, чыгарма менен турмуштун ортосундагы окшош кырдаалдарга таянып жарандык позициясын билдирүү, сабактагы талаш ойлордон алынган туура пикирге негизделип өзүнүн ой корутундусун чыгаруу сыяктуу көндүмдөргө этнопедагогика негиз болуп берет. Окуучуларда түрдүү жөндөмдүн калыптануусу үчүн элдин улуттук өзгөчөлүгүнүн мааниси чоң. Балдар кандай жаш куракта болбосун көркөм образдагы адамдык касиеттерди баамдап түшүнүү үчүн биринчи кезекте өздөрү жашаган социалдык чөйрөдөгү түрдүү кишилердин кыймыл-аракетине салыштырып, кээ бир учурда түздөн-түз ортодогу окшоштуктарды таап, анан ошол пендеге болгон айланасындагылардын мамилесин көз алдыга келтирүү менен чыгармадагы каармандын оң жана терс сапаттарына баа бере тургандыктарын сурамжылоо анкеталарындагы жоопторунда ачык эле белгилешкен. Мунун өзү этнопедагогикалык негизде окутуу адабий чыгармаларды байланыштырууда окуучулар кандай таасирлерге ээ болоорун көрсөтүп гана тим болбостон, көркөм образга талдоо жүргүзүүдө башкы критерийлерди да турмуштун өзүнөн ала тургандыгын билдирет. Андай шартта мектеп окуучуларына мындай мамиле көптөгөн адабий-теориялык түшүнүктөрдөн алыс болуп, адабият таануу илиминде маанилүү болгон жанрга же идеялык-тематикалык мазмунду таанып-билүүгө зарыл элементтерди билбей калуу коркунучун жаратканы менен окуучунун элестетүүсүн өнүктүрүп, эстетикалык кабыл алуу процессине жагымдуу жагдай түзөт.

Ал эми иштин 3-главасынын 3-параграфы «Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу жана аны календарлык планга жайгаштыруу жолдору» деп берилип, мында үзгүлтүксүз изденүү менен ийгиликке жетүү мүмкүн экендигин баамдаган мектептер түрдүү окутуу концепциясын практикадан өткөрүп, рыноктук атаандашуучулукка коркпой аралаша баштаса, кээ бир мектептер билим

берүүнүн сапатын начарлатып, кызматын медреселерге өткөрүп жиберип жатканы байкалат. Мындан орто билим берүү системасы жаңы баскычка көтөрүлүшү керектиги даана көрүнөт. Проблема күн тартибине коюлганын байкаган кыргыз педагогикалык чөйрөсү андай кризистик абалдан чыгуу үчүн өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасына таянуу керектигин сезип, билим берүүнүн мындай багытын мыйзамдаштыруу максатында көптөгөн чет өлкөлүк концепцияларды сунуштай башташкан эле. Расмий шартта окуу жайдын окутуу мүмкүнчүлүгүн аныктоого окуучулардын, ал тургай ата-энелердин катышуусуна жол берген билим берүү уюмдарын аккредитациялоонун стандарттарынын иштелип чыгышы, анын коомдук-социалдык чөйрөдө мыйзам чегинде орун алышы кайсы аймакта болбосун билимдин сапатына жооп берүүгө тиешелүү жобону педагогикалык коомчулукка сунуштады. Европалык өнүккөн өлкөлөрдө натыйжалуу иштеп жаткан орто билим берүүнүн жоболоруна таянып түзүлгөн Кыргызстандын жаңы Мамлекеттик стандартынын [Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июлундагы № 403-токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билим берүүнүн Мамлекеттик билим берүү стандарты] окуу процессине мыйзамдуу киргизилиши бардык предметтен алынчу натыйжаларды тактаса, алардын арасынан кыргыз адабияты да өзүнүн татыктуу ордун алды. Дүйнөлүк билим берүүдө адабият сабагы “искусство” бөлүмүндө окутулуп жаткандыктан, өлкөдө жаңы кабыл алынган жаңы мамлекеттик стандарт “Кыргыз адабияты” деген [Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептеринин 10-11-класстары үчүн «Кыргыз адабияты» курсу боюнча предметтик стандарты. – Б.: 2018.] окуу предметин орто билим берүүчү окуу жайлардын “искусство” тармагына кошту. Маңызы боюнча кыргыз адабияты өнөргө киргени менен анын улуттук билим берүүдө аткара турган кызматы таптакыр башка болгондуктан, бул предметке карата жасалган мындай мамилени адабият мугалимдери, педагогикалык коомчулук анча жылуу кабыл алган жок. Европалык өнүккөн мамлекеттердеги учурда болуп жаткан ийгиликке жетүүнү көздөгөн Кыргызстан үчүн бул стандартты кабылдоо дагы бир кадам алга жылгандык болуп саналат. Бирок билим берүүдө жүрүп жаткан бардык иштерде аны дал өзүндөй кайталоого аракет кылуу кыргыз элинин өзүнө таандык улуттук белгилеринен ажыратып коюшу мүмкүн. Тактап айтканда, сырттан өздөштүрүп жаткан бардык түшүнүктөр элдин, ал тургай жергиликтүү аймактын шартына, анда жашаган адамдардын ички кызыкчылыгына, социалдык керектөөсүнө ылайыкташпаса, ал “жаңы кыртыштан” өз ордун таппай калышы да, ошол эле мезгилде улуттун иденттүүлүгүнө зыян алып келе турганына мисалдар көп. Тарыхта андай кубулуштар жөнүндө маалыматтар жетиштүү эле, мында эске ала турган нерсе андай көйгөйлөрдүн кесепетинен көптөгөн элдер жок болуп, башка улуттардын арасына сиңип кеткенин билебиз.

Мындай коркунуч улут арасында болуп келген жана боло берүүчү кубулуш, болгону андан сактанып, сырттан келчү кубулуштарга аяр карап, кабыл алуу түшүнүктүн бизге берчү жакшы жагы менен эл зыян тартчу тарабына сергек мамиле жасоо зарылдыгы дайыма коомчулуктун алдында турат.

Биз тарабынан уюштурулган анкеталык суроолорго берилген жоопторго көңүл бурсак, ата-энелердин 76,8 пайызы өздөрүнүн баласы кыргыздын макал-лакаптарында берилген ойдун мазмунун түшүнө албастыгын белгилесе, кептик байланыштарда көркөм чыгармалардан мисал келтирүү менен оюн бөлөк бирөөгө жеткирүү 14,6 пайыздык көрсөткүчтө болушу улуттук адабияттын эл турмушунан четтеп баратканына мисал болуп берет. Жаңы стандарт орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабияты аркылуу коомдук-социалдык муктаждыктарды жөнгө салуучу компетенцияларды калыптандырууну көздөгөндүктөн, этнопедагогикалык негизде окутуу кыргыз жаштарына керектүү билим катары этникалык маданияттын буга чейин сакталып жана колдонулуп келген түрдүү элементтерин белгилүү бир чыгарма аркылуу балдарга үйрөтүү менен аларды турмушка даярдоого аракеттенет. Бир сабактын күчү менен кыргыз коомчулугуна жыш орноп калган маселелерди чечүү кыйынга турса да, көркөм адабияттын мазмунунда универсалдуу чагылдырылган окуялардын мисалында, менталдуу учурду баяндаган лирикалык жана драмалык жанрдын спецификалык өзгөчөлүктөрүнө таянып, орто мектептин 10-11-класстын окуучулары турмушунда керектөөчү кыргыздын дайыма сыймыктанып келген адамдык сапаттарын, мүнөз табиятын калыптандырууга этнопедагогикалык негизде окутуу чоң жардам берет деп ойлойбуз. Адамдын инсандык сапаттары негизинен жашоо-турмуштагы түрдүү социалдык мамилелерден ачыла тургандыктан, азыркы талап боюнча билим мына ошондой шартта киши кыйналбай мамиле түзүүчү компетенция менен камсыздоо бардык предметтерге жүктөлүп, алардын бири катары кыргыз адабиятына бир топ милдеттер тапшырылган маалда мындай окутуу концепциясы туура чечүүгө жеңилдик болот. Анткени орто мектептин жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятынан бериле турган билим эл ичинде кимге болбосун туура мамиле жасоого, кандайдыр кесиптик чөйрөгө туш келсе улуусуна улуудай, кичүүсүнө кичүүдөй этикет көрсөтүп, элдик дидактиканын жол-жобосун аткарбаса, анда орто мектепте педагогикалык коллектив берген билим менен тарбиянын негизи түптөлбөй калганын ким болсо да түшүнөт. Демек, кыргыз адабиятын окутууда биринчи көңүл бура турган маселе окуучуларды жарандык коомдо сабактан алган маалыматтарын колдонуу болсо, аны үйрөтүүчү каражат адабий чыгармалар экенин, анда катышкан каармандардын жашоо-турмушун ар тараптан таануу менен балдар түрдүү социалдык топтон өз ордун табууга, анда жеке инсандык сапатын көрсөтүүгө, өзү жөнүндө жаман сөз айттырбаганга, адамдык шыгын, өздүк

мүмкүнчүлүктөрүн туура колдонууга көмөк көрсөтүшү керек. Азыркы Мамлекеттик билим берүү стандартынын негизги максаты да ушул, б. а., окуучулар ээ болуучу билимдин натыйжасын компетенция менен аныктап, болгондо да ал улан-кыздардын жергиликтүү шартка туура келүүчү критерийлер аркылуу чечилиши керектигин так жана түшүнүктүү белгилеп жаткандан кийин мектептеги билим берүү процессинде аткарылуучу иш чаралар толугу менен аны сапаттуу жүзөгө ашырууга милдеттенүүгө тийиш. Ошондуктан орто мектептин жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууга тиешелүү иш-чараларды календарлык планда так аткаруу үчүн төмөнкүдөй таблицаны (караңыз, таблица 3.4.) түздүк:

Таблица 3.4. - Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу аркылуу калыптануучу компетенциялар

Катар №	Түрү	Компетенциялар	Сабактан алынчу натыйжалар
1	Маалыматтык	а) керектүү маалыматты чогултуу компетенциясы б) маалыматтар менен иштөө компетенциясы в) маалыматтарды салыштыруу компетенциясы г) маалыматтарды колдоно билүү компетенциясы д) маалыматтар аркылуу өз пикирин түзүү компетенциясы	а) бардык социалдык чөйрөдө колдонулат; б) зарыл болгон шартта колдонулат; в) керектелүүчү бардык кырдаалда колдонулат; г) жеке көз карашын билдирүү жана коргоодо; д) туура жыйынтык чыгарууда колдонулат;
2	Социалдык	а) түрдүү социалдык топто пикирин билдирүү компетенциясы б) жалпы мазмундан негизги ойду бөлүп түшүндүрүү компетенциясы в) ойду салыштырып, баа берүү компетенциясы г) өз пикирин башка адамдардын кызыкчылыктары менен айкалыштыруу компетенциясы д) адамдардын ар түрдүү көз караштарын таануу компетенциясы е) көз карашын башка баалуулуктар (диний, этникалык, кесиптик, инсандык) менен сый мамилесин сактоо компетенциясы	а) социалдык топто пикирин билдирет; б) негизги ойду бөлүп, анын туура жактарын талдап түшүндүрөт; в) талкууга коюлган түрдүү ойлорду салыштырат; г) ар башка маалыматтарды пайдаланып, баа берет; д) адамдардын ар түрдүү көз караштарын таанууга аракеттенет; е) жеке көз карашын башка баалуулуктар менен салыштырып, айтылган пикирге сый мамиле көрсөтөт.
3	коммуникативдик	а) керектүү маалыматты маектешүүдө колдонуу компетенциясы	а) керектүү маалыматты маектешүүдө колдонот;

		б) социалдык чөйрөдөгү түрдүү көйгөйлөрүн чечүүдө көркөм сөз каражаттарын колдонуу компетенциясы в) инсандык жана кесиптик кызматташууда оозеки текст түзүү компетенциясы г) диалогто жазуу түрүндө катышуу компетенциясы д) сүйлөшүүдө өз көз карашын далилдүү айтуу үчүн ынанымдуу жана так сүйлөө компетенциясы е) жанындагы адамды угуу, өзүнүн оюнан айырмаланган көз карашка түшүнүү жана толеранттуу мамиле жасоо компетенциясы	б) социалдык чөйрөдөгү түрдүү көйгөйлөрүн чечүүдө көркөм сөз каражаттарын пайдалана алат; в) инсандык жана кесиптик кызматташууда оозеки текст түзөт; г) диалогто жазуу түрүндө катышат д) сүйлөшүүдө өз көз карашын далилдүү айтуу үчүн ынанымдуу жана так сүйлөй алат; е) жанындагы адамды угат, өзүнүн оюнан айырмаланган көз карашка түшүнөт жана толеранттуу мамиле жасайт.
--	--	--	--

Биз стандартта белгиленген “өзүн-өзү реализациялоо” деген бөлүмдү бул жерге кошкон жокпуз, анткени азыркы учурда шаардык балдар менен айылдык балдардын андай сапатын ишке ашыруу боюнча социалдык чөйрөнүн талабы эки башка деңгээлде турат. Ошондуктан окуучулар арасында өздөштүргөн маалымат менен иштөө, аны өз жашоосуна пайдалана билүү маданияты жергиликтүү шартка байланыштуу өзгөчө кырдаалдар менен түшүндүрүлүүгө тийиш экенин эсепке алдык. Себеби, шаардык окуучуларга жетишпеген компетенция айылдык балдар үчүн жөн эле маалыматтай сезилип, мугалимден башка максаттуу нерсени үйрөтүүсүн талап кылгандыктан, алардын өздүк умтулууларын алга сүрөй турган кээ бир көндүмдөрдү бөлөк мазмундагы көркөм-эстетикалык табылгалардын касиет, белгилерин ачууга зарылдыгы дайыма өзүн-өзү реализациялоонун жаңы багыттарын түзүүгө алып келет. Ошол себептен компетенциянын мындай түрлөрүн орто мектептин 10-11-класстардын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууда улан-кыздардын жалпы кызыкчылыгына карап, жаңылап туруу адабий чыгармаларды талдоонун сабакта сапаттуу жүзөгө ашуусун камсыздай алат. Үйрөтүлүп жаткан компетенция окуучулардын жан дүйнөсүндө канчалык орун алганын сабакта билүү чынында кыйынга тургандыктан, адабият мугалимине социалдык институттарды пайдалануу, алардын окуучуга карата пикирин угуу, көпчүлүктүн позициясына таянып, ошол эле мезгилде балдардын ички ресурстарын каарманга же сюжеттеги окуяларга сезимдерин көрсөтүүгө мүмкүнчүлүк түзүү иш чараларынын сабактан тышкаркы учурда да болушуна жол берет. Ал окуучулар тарабынан өзү жашаган аймактагы коомдук-социалдык маселелерге активдүү катышып, кырдаалды чечүү үчүн ар кандай формасын таап, кээ бир шартта адабий каармандын фонунда түрдүү талкууларды уюштурууга, б. а., социалдык роликтерди тартууга (1), флешмоб даярдоого (2),

ошол каармандын аракетин ким кандай кабыл ала тургандыгы жөнүндө социалдык рейтинг жасоого (3), андай көз караштарга таянып, коомчулуктун пикирин аныктоого (4), эмне үчүн ушундай абал түзүлгөнүн “изилдеп билүүгө” (5), жамандарын жоюуга (6), жакшыларын өркүндөтүүгө (7), биргелешүү менен “долбоор” даярдап (8), аны класста коргоого (9) байланышкан бир катар иш чараларды аткаруудан гана көрүнөт. Албетте, мындай шартта иш-чараларды аткарууда бир эле каармандар менен иштөө туура эмес, аны окуу планына кирген бардык чыгармалар боюнча жүргүзүп, сабакта алган маалыматтарды баланын социалдык чөйрөсү менен байланыштырып, анда керектелүүчү “маалыматтык” жана “социалдык” бөлүмдө камтылган компетенцияларды дал ушул жерде көрсөтүүгө, коммуникативдүү байланыштарда аныкталуучу компетенциялардын маңызын да түрдүү диалогдордо баалоого мүмкүндүк түзүлөт.

Орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун негизги миссиясы балдардын ар бир сабакта алган маалыматы турмуш чындыгы менен канчалык байланышта тураарын жалпы жарандык көз карашта кароого, аны конкреттүү предметтик мисалдар аркылуу ойдун өнүгүүсүн жетекчиликке алууга карата түзүлүп, окуу предметинин алкагында проблема чечүүнүн жолдорун үйрөтүүнү камсыздоочу милдеттерди мугалимдин алдына койсо, билим берүүнүн жалпы мазмуну алга кантип жылышы мүмкүн экендигин да деңгээлдер боюнча жол-жобосун иштеп чыгуу адабият мугалимине жүктөлөт. Азыркы шартта көпчүлүк мугалимдер предметтик сабактар кандай компетенция калыптандырышы керектигин жергиликтүү кызыкчылыктарга ылайыктабагандыктан, окутулуп жаткан көркөм чыгармалар балдардын турмушуна аралашпай таптакыр сыртта калып, үлгү катары сунушталган эстетикалык каражаттар окуучунун компетенциясы болбой калууда. Улан-кыздар сабакта түрдүү көз карашты билдиришкени менен ал пикирлер окуучунун жан дүйнөсүнөн чыкпай, жөн гана жакшы баа алуу үчүн айтылгандыктан, талдоого карата мурункулар айткан ойду коштоп коюу деңгээли менен мамиле жасоо бардык мектептерде типтүү көрүнүш катары сакталып келет. Мындай мамилени жоюу боюнча азырынча эч бир жумуш аткарыла элек. Бул мектептерде билим берүүчүлүк натыйжаларга тоскоолдук кылып жатканы бардык билим берүү баскычтарында белгилүү болсо да, аны окуучулардын компетенциясын калыптандыруу мүмкүнчүлүгүнөн четтетүү эч бир жерде каралбай жатат. Ошондуктан, орто мектептин жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун календарлык планын түзүүдө адабият предмети боюнча компетенция калыптандырууга байланышы бар конкреттүү иш чараларды түзүүдө чыгармада сүрөттөлгөн көркөм-эстетикалык, адеп-ахлактык, моралдык-этикалык маселелерден турмушта кездешүүчү көйгөйлөрдү жөнгө салууга, изги кыялдар

менен ишке ашырууга аракеттенген окуучулардын компетенциясын уюштуруу шарттары да каралышы керек. Ырас, мындай иштер мурда мектептерде класстан тышкары аткарылгандыктан, аны кандай үлгүдө ишке ашыруу жөнүндө мугалимдер арасында түшүнүктөр иштелип чыга элек, б. а. жаңы стандартта “биз предметтик компетенттүүлүк дегенде окуучулардын адабият предметинин тарамында түрдүү билимдерди, билгичтиктерди жана көндүмдөрдү колдонуу жөндөмдүүлүгүн жана кийинки билим алуусунда да практика жүзүндө ушул билимдерин колдонуп кете алуусун түшүнөбүз” [Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептеринин жогорку класстары үчүн «Кыргыз адабияты» курсу боюнча предметтик стандарты. – Б.: 2018, 12-бет.] деп айтылганы менен аны жүзөгө ашыруу жолдору көрсөтүлгөн эмес.

Ал эми иштин 4-главасы **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы»** деп аталып, ал үч параграф аркылуу ишке ашырылды, б.а. 4-главанын 1-параграфы **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун ык-жолдору, формалары»** деп Кыргызстанда бардык багыттар боюнча сырттан келген түшүнүктөрдү даяр түрүндө кабыл алып, аны ошол турушунда өндүрүшкө киргизүү кызыкчылыгы өтө эле жогорулап бара жатат. Мындай көрүнүштү билим берүү тармагынан да байкоого болот. Башка элде өзүнүн жакшы көрсөткүчүн берген билим экинчи бир өлкөдө көздөгөн максатына жетпей калышы мүмкүн экендиги тээ байыркы мезгилдерден бери эле журтка белгилүү болсо да, кийинки мезгилдерде баарын сырттан даяр кабыл алуу жумуштары өлкөдө традицияга айланып калды.

Азыркы билим берүүнүн мындай усулдары учурда бардык мектептерде практикаланып, башкалардай эле бул багытта кандай жумуштар аткарылышы натыйжалуу болоору көпчүлүк адабият мугалимдерине белгилүү болгону менен адабият мугалими орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун ык-усулдарын дайыма анализге алуу үчүн системдүү колдонгону туура. Ал канчалык натыйжа бергенин аныктоо үчүн кандай ык-усулдарды колдонбосун биз аны жалпылаштырып, бирин экинчиси толуктап турган төрт багытта – 1) окуу процессинде билип үйрөнгөнүнө; 2) окуучулардын жеке чыгармачыл аракетине; 3) социалдык чөйрөдө аны канчалык колдоно алуусуна; 4) түрдүү коммуникативдик байланыштарда пайдалануусуна баа берүүгө тийишпиз. Ырас, андай компетенцияларды аныктоодо бирдиктүү талап коюу маанилүү, бирок ар бир окуучу кайталангыс экендигин, анын өзүнө тиешелүү дүйнө кабылдоосу бардыгын, ал кандай иш жасабасын биринчи кезекте жан дүйнөсүн ачып, чын ниетинен өзүн кызыктырган көз карашты коомчулуктун алдына көтөрүп чыгууга жана аны колдоо же коргоо багытына таандык иш чараларды аткарууга

жетишүүсү конкреттүү сабакта көрүнсө, анын канчалык өсүшкө ээ болгону портфолиодо сакталат. Ошондой эле азыркы мезгилде ар бир окуучуну субъекти катары таанып, ага сый-урмат менен мамиле кылуу керектигин кыргыз педагогикалык коомчулугу өткөн кылымдын 90-жылдарынан бери катуу талкуулаганын эске алсак, бүгүнкү күндө орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун ык-усулдарын уюштурууда сабактын жүрүшүнөн тартып, балдарга алган баасын угузганга чейинки убакытты туура жана чеберчилик менен пайдалануу маанилүү экенин белгилеп коюуга тийишпиз. Окуучулар менен мугалимдин кызматташуусу дайыма белгилүү бир системада болуп, ал эки тарапка бирдей түшүнүктүү болгон шартта уюштурулса, балдар кандай аракети үчүн эмне баага татыктуу болоору ачык көрүнүп, ошол эле мезгилде өз мүмкүнчүлүгүн кай тарапка жумшаса маанилүү болоорун да айкын сезе алышат. Бирок көпчүлүк жерде андай иш чаралар системалуу түрдө, адабият мугалими тарабынан дайыма максаттуу жасалбагандыктан, ар бир окуучуга компетенция калыптандырууда кандай кызмат көрсөткөнү, ага кайсы окуучу катышып, ал эми кайсылары четте калганы так белгилүү болбойт. Экинчи жагы, активдүү катышууга аракеттенген окуучулардын кызыгуусу жөндөмгө айланыш үчүн андай иш чаралар дайыма болуп турушу жана андан алынган натыйжалар мугалимге эле эмес, окуучулардын өздөрүнө да айкын сезилсе гана ал кийин бала турмушта колдонуучу көндүмгө өтө турганын эске алсак, орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууда андай ык-усулдардагы жумуштардын аткарылыш формасын, ал аркылуу калыптануучу компетенциялардын мазмунун аныктоо бул багытта сапаттуу иш аткаруу үчүн зарыл болуп саналат.

Өлкө боюнча орто мектептердеги билим берүүнү окуучулардын социалдык кызыкчылыгы менен айкалыштырууга өткөрүү бир катар татаал маселелер менен байланыштуу чечиле турганын эсепке алып, орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы боюнча иш чараларды түзүүдө кыргыз эли пайдаланып келген айрым ык-усулдарды “даяр түрүндө” колдонуу талапка ылайык келет деп ойлойбуз. Алардын айрымдарын белгилей кетсек, “жай баарлашуу”, “ийри отуруп, түз кеңешүү”, “сөзгө конок берүү”, “акыл калчап, иш кылуу”, “жети өлчөп, бир кесүү”, “ток этээрин айтуу”, “кулагыңа күмүш сырга”, ж. б. ык-усулдар менен сабакта маселени туура көтөрүү (1), ойду ынанымдуу түшүндүрүү (2), көйгөйдү жетиштүү талкуулоо (3), анда айтылган проблеманы максатына жеткирүү үчүн акылдашуу (4), ар бири жеке пикирин билдирүү (5), сунушун кошуу (6), ойду толуктоо (7), жыйынтык чыгаруу (8), аныктама берүү (9) сыяктуу маселелерди чечсе болот. Кыргыз эли тээ байыртан бери эле уул-кыздарына замандын талабына туура келүүчү билим жана таалим-тарбия берип

келгендиктен, буга чейин жетишүү кызмат көрсөткөн андай ык-усулдар бүгүнкү күндүн талабында турган коомдук-социалдык зарылдыкты сапаттуу аткарууга жөндөмдүү экендигин эске алуу менен аларды азыркы педагогиканын теориялык деңгээлинде иштеп чыгуу кыргыз коомчулугун элдин илгертен сакталып келген дидактикалык эрежелери кайрадан жандандырууга жагымдуу шарт түзөт. Антпесек улам жыл өткөн сайын билим берүү батыш өлкөлөрүнө ыктап, алардан даяр концепцияларды көчүрүп келүүнүн натыйжасында мектепте таалим-тарбия берүү нравалык нормалардан чыгып баратат. Мектеп турмушу жаңыга багыт алган болуп, сырттан келген түшүнүктөрдү окуучуларга сиңирүүгө бардык мүмкүнчүлүгүн жумшап жатканы менен ошол эле окуучулардын социалдык-турмуштук керектөөсү, инсандык кызыкчылыгы күнүмдүк пендечиликтин чегинен алыстап кетпей, тээ ата-бабасы колдонуп келген каада-салттардын чегинде, ырым-жырым, жөрөлгөлөрдүн алкагында болуп, алака-катыш урук-тууган, эл-журттун жакшылык-жамандыгы менен өлчөнүп, орто мектептеги билимдин логикасы менен окуучулардагы жарандык муктаждыктын ортосундагы келишпестикти жаратууда. Мындай маселелерди жөнгө салууга өз учурунда кам көрүлбөгөндүктөн, кыргыз адабияты кылымдап аткарып келген жаштарга “турмуштук” билим жана тарбия берүүнүн ордун ислам дини колуна алды. Маселен, кыргыздын адабий чыгармаларында сакталып келген адеп-ахлактык эрежелерди, руханий-нравалык түшүнүктөрдү орто мектеп окуучулардын жашоо-турмушуна ылайыктап берүүнү сапаттуу аткара албагандыктан, адабий чыгармалардын идеялык мазмунунда “жашаган” элдин рухий көрөңгөсүн балдар өз деңгээлинде окуп биле албай жатат. Ошондуктан орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы боюнча иш чараларды түзүүдө адабий чыгармалардын көркөм-эстетикалык жактан берчү түшүнүктөрүнө, жаштарды турмушка тарбиялоодогу негиз болуучу үлгү бөлүктөрүнө токтолуп, андан ар бир окуучу кандай компетенция алышы мүмкүн экендигин уул же кыз баланын пендечилигине керектүү белгилерине карай аныктап, турмуштун өзү койгон “суроолорго” жооп табуу аракети менен билим берүүчү белгилерин топтоштуруп, ошолордун социалдык позицияда аткарчу кызматын чечүү зарылдыгы адабият мугалиминин алдына коюлат. Мындай маселелерди сапаттуу аткаруу үчүн биз орто мектептин мугалимдерине 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы боюнча иш чараларды түзүүдө уул-кыздардын жергиликтүү кызыкчылыктарын эске алуу менен алардын баары мектепти аяктагандан кийин кыргыздын руханий дөөлөттөрүн сактоого жана өзүнөн кийинки муунга колдонууга өткөрүп берүү жоопкерчилигине ээ экендигин түшүндүрүү аркылуу “Манас” эпосу баштаган классикалык чыгармалар боюнча маалыматка эгедер болушуна тиешелүү вазыйпанын жол-жобосун өз алдынча

иштеп чыгууну сунуш кылабыз. Бул ар бир адабият мугалиминин автордугунда аткарылыш иштин сапатын жогорулатат. Анткени ошол мектептеги окуучуларга кандай компетенция жетишпей турганын анда эмгектенген мугалимдер гана билет. Бирок биз орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасына тиешелүү иш чараларды түзүү боюнча өзүбүздүн жеке календарлык планыбызды иштеп чыгып (№ 2-тиркеме), аны Бишкек, Талас, Нарын Каракол шаарларындагы бир катар мектептерге эксперименттен өткөрүү максатында сунуштап, изилдөөнүн эксперименталдык методдорун бир нече баскычта окуу процессинде текшерүүдөн өткөрдүк.

4-главанын 2-параграфы **«Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутууну өркүндөтүү жолдору» деген аталышта берилип**, ар бир доордун талабына жараша жаш муундарга билим жана тарбия берүү бардык заманда кандай болуп келсе, мындан ары да дал ошондой шартта улана берет. Өзүнөн кийинки муунду замандын ири жетишкендиги менен куралдандырып, башка элдерге көз каранды, кор болбой жашоо кечирүүсүн камсыздоо иштери бардык мезгилде педагогика илимине жүктөлүп, ал кырдаалга жараша коомдун мындай кызыкчылыгын сапаттуу аткарууну өз милдети катары таанып келген шартта урпактарга үлгү болуучу дидактикалык маселелерди тактоо менен көтөрүп чыгуу маселеси да ушул илимдин тикелей катышуусу менен аткарылат. Ансыз коомдун өнүгүүсү мүмкүн эместигин келечегине сергек караган ар бир пенде түшүнөт. Ырас, бул багытта түзүлгөн көйгөйдү аныктоо, аны чечүү жолдорун тактоо, кайсы тарап туура экенин, кандай саясат эл-журттун алдына коюлган проблеманы жөндөө үчүн маанилүү болоорун ар бир адис өз пикири аркылуу далилдөө камын көрүп, андан соң белгилүү бир жыйынтык чыгарып келишкен болсо, учурда кыргыз педагогикасында ушундай абал түзүлүп жатат. Кыргыз коомчулугу демократиялык түзүлүштү кабыл алгандан бери өнүккөн өлкөлөрдө ийгиликке жеткен бардык нерсени даяр түрүндө кыргыз жергесине «көчүрүп» келүү аракетин көрүшүп, тез арада эле негизги позиция боюнча сапаттуу көрсөткүчтү камсыздоого умтулууда. Чейрек кылымдан ашкан убакытты ичине алган мындай тенденция кыргыз коомчулугуна өз таасирин тийгизип, кээ бир жагдайда жакшы көрсөткүчтөрдү берсе, айрым багыттар боюнча тез арада проблемага анализ берүү менен көз караштарды тактоо керектигин айкындаган абалды жаратууда. Мындай көрүнүш орто мектептердеги билим берүүдөн даана байкалып, улам кийинки муун ата-бабасы калтырып кеткен руханий мурастарды таанып-билүүдөн алыстап баратканы кимге болбосун сезилет. Чынында орто мектептин окуучуларынын арасында түзүлгөн мындай абалга кийинки муундун өкүлдөрүн күнөөлөө туура эмес, аны өз учурунда байкабай өткөрүп жиберген мамлекеттик иштеги мүчүлүштүк катары карап, өзүнүн социалдык чөйрөсүнөн

жашоосун бөлүп бара жаткан улан кыздарды кайрадан кыргыз коомчулугуна кайтарып келүү зарылдыгы турат. Муну педагогикалык коомчулук ар бир окуу жайда аккредитациядан өткөрө баштаган маалда аңдаштырып отурабыз.

Биз педагогикалык эксперименттерди уюштуруудан мурда маселени жакындан таанып-билүү максатында этнопедагогикалык негизде билим жана тарбия берүүнүн буга чейин иштелип чыккан түрдүү концепциясын караштырып, андай көз караштардын кыргыздын улуттук билим берүү багыттагы иштерге таасирдүү жана жагымдуу жактарын эске алуу менен кыргыз адабияты кыргыз орто мектептеринде окутуу проблемасына талдоо жумуштарын жасадык. Мында бир катар талаш-тартыштуу пикирлер болгону менен алардын баарын изилдөөнүн сапаттуу аткарылышына жумшап, айрым учурда көздөгөн максаттар аткарылбай калган кырдаалдарга да кептелдик. Изилдөө жумуштарынын алгачкы этаптарында мындай мүчүлүштүктөр болгону менен ал тажрыйбанын жүрүшүнө маанилүү роль ойногонун белгилей кетүүгө тийишпиз. Ал өзгөчө изилдөөнүн биринчи этабында бир катар кыйынчылыктарды түзүп, педагогикалык эксперименттерди уюштурууга жана анын жүрүшүн талдоо маселелеринде даана байкалды. Анын негизинде теманын илимий мазмунун ачуу жана аны экспериментке *даярдоо* (2013-2014-жылдар) *этабында* иш методологиялык жана илимий-теориялык аспектиде иликтөөгө алынып, теманын актуалдуу базасы болгон философиялык-педагогикалык, тарыхый-педагогикалык, теориялык-педагогикалык, психологиялык-методикалык жактан таяныч болуучу илимий адабияттар үйрөнүлдү. Ошондой эле улуттук адабиятты учур талабына ылайык окутуу маселелери менен бирге этнопедагогикалык негизде билим жана тарбия берүүнүн буга чейинки изилдөөлөрү талдоого алынып, анын теориядагы жана практикадагы абалына анализ жасалды. Кыргыз адабиятынын негизинде этнопедагогикалык билим жана тарбия берүүнүн проблемалары белгиленип, орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууда тажрыйба жүргүзүүнүн илимий божомолу аныкталды. Ал адабий чыгармалардын мазмунуна талдоо жүргүзүү учурунда баланын турмушу менен байланыштыруунун сөзсүз зарыл экенин ачыкка чыгарды. Мындан адабий чыгармаларды үйрөтүү боюнча ык-усулдарды талдоо аракеттеринде – окуу процессин, андагы окутуу жумуштарын, конкреттүү жагдайда, б. а. анын ролун - сабакта, үй-бүлөдө жана коомчулукта жетилип келе жаткан улан-кыздардын эл-журт алдындагы жарандык милдетин ойготуу маселесине айкалыштырып, болочок инсандын компетенциясын калыптандыруу иштерин түздөн-түз жетекчиликке алуу керектиги белгилүү болду.

Экинчи – изденүүчү (2015-2017-жылдар) *этабында* орто мектептин 10-11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде

окутуунун проблемалары баланын турмушу менен байланыштырылып, анын шаар жана айылдык жашоо кызыкчылыгына ылайык окутуунун ык-усулдары конкреттүү жагдайда иштелип, биз тарабынан түзүлгөн мазмундук-структуралык модели республиканын түрдүү аймактарында тажрыйба өткөрүү үчүн сунушталды. Тактап айтканда, Бишкек шаарында №38-мектеп-гимназиясында, №67-мектеп-гимназиясында, № 58-орто мектебинде, № 27-орто мектебинде, Талас шаарындагы № 4-мектеп-гимназиясында, Кара-Буура районундагы Т.Айтматов атындагы орто мектепте ушул эле райондогу Ч.Айтматов атындагы орто мектепте, Кочкор районундагы Кум-Дөбө орто мектебинде ушул эле райондогу К.Бай уулу атындагы орто мектепте, Жети-Өгүз районундагы Дархан орто мектебинде, ушул эле райондогу Саруу орто мектебинде, Аламүдүн районундагы Көк-Жар орто мектебинде, ушул эле райондогу Таш-Мойнок орто мектебинде эксперименттик жана байкоо жумуштары аткарылды. Мында алган тема боюнча жасалган жумуштар максатына жетүү үчүн биз тарабынан түзүлгөн окуу-методикалык иштелмелер кандай натыйжа берүүсү мүмкүн экендигине карай мугалимдер арасында аңгемелешүү, талдоо жана талкуулоо иштерин уюштуруп, алардын түрдүү маанайда айтылган сунуш-пикирлерин угуп, өзгөчө баланын социалдык кызыкчылыгы, турмуштук керектөөсү менен байланыштырып кароо маселесинен чыккан талаш-тартыштарды практикада текшерип көрүп, анын натыйжасы экспериментте такталды. Адабият сабагында окуучулардын компетенциясын калыптандыруу иштерине артыкчылык берилип, анда сабактын формасына көңүл бурулбаганын белгилей кетели. Эгер сабактын формасына басым жасалган болсо, окуу процессине коюлган максат өз деңгээлине жетпей калып жаткандыктан биз негизги басымды окутуунун мазмунуна жасап, андан алынган натыйжаларды башка аймактарда дагы бир сыйра текшерип турдук. Ошол эле учурда сабактын жүрүшүнө карата пикирлерин айтышып, сапатын жогорулатуу үчүн өз вариантындагы иштелмелерди сунуштаган практик-педагогдор да болду. Биз алар менен бирдикте окуу программаларында берилген адабий чыгармалардын этнопедагогикалык табиятын талкуулап, окуу китептери менен хрестоматияларга байланышкан мугалимдердин ойлорун угуу аркылуу проблеманын изилдениш тарыхын да талдоого алдык. Ал илимий булактарды үйрөнүү методу менен түздөн-түз байланыштуу болуп этнопедагогиканын талаптарына ылайык окутуунун дидактикалык принциптерин жана технологияларын айкындаса, адабият мугалимдери сунуш кылган методикалык ойлор проблеманы комплекстүү үйрөнүүгө жагымдуу шарттарды түздү. Мектептерде өткөрүлгөн тажрыйбаларды аймактар боюнча салыштыруу биз тарабынан жүргүзүлгөн эксперименттердин айрым багыттарын толуктоого,

ишенимдүүлүгүн сыноого, илимий негиздүүлүгүн текшерип, кээ бир учурларга түзөтүүлөрдү киргизүүгө жол ачты.

Үчүнчү – окутуучу (2018-2020-жылдар) этабында эксперименттик педагогикалык тажрыйбалар аягына чыгарылып, орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун компоненттери жана модели, технологиялары сынактан өткөрүлүп, изилдөөлөр диссертация формасына келтирилди. Анда тажрыйба (эксперимент) жүргүзүүчү проблемалар ар бир баланын турмушу менен байланыштырылып, окуучуларда калыптандырылуучу компетенциялардын мазмуну аныкталып, шаар менен айылдын ортосунда социалдык айырмачылыкка карата усулдук-методикалык базага ээ болмоюн көздөгөн натыйжаларга жетүүгө болбостугун көрдүк. Ошондой эле жергиликтүү шартка жараша элдик каада-салттарды колдонуу, алардын таалим-тарбия берүү мүмкүнчүлүгү ар түрдүү экенин эске алып, аларды этаптарга бөлүүдө мектептердин өзгөчөлүгүнө таянып, кээ бир окуу материалдарын кайталап окутуу менен эксперименттерди толуктап улантсак, айрымдарын тажрыйба жүргүзүүнүн этаптарында толуктадык. Аны таблицада төмөнкүдөй чагылдырууга болот.

ЖАЛПЫ КОРУТУНДУ

Ишти аткарууда Кыргызстандын билим берүү системасынын учурдагы абалына байланыштырылып каралды, б. а. алардын бири этнопедагогикалык негизде окутуу болуп саналса, ишти аткарууда аны бир нече концепцияны айкалыштыруу менен жүзөгө ашыруу зарылдыгын жетекчиликке алдык. Мында кыргыз эли кылымдап калыптандырган улуттук нарк-дөөлөттөрдү сактап жана колдонуп, андан ары кийинки муунга өткөрүп берүү вазийпасы тээ бала бакчадан тартып, инсан болуп жетилгенге чейин аткаруу жумуштарын көркөм адабиятка жүктөлө турганы ачыкталды. Кыргыз элинде мындай салт байыркы замандардан бери иштелип чыккан жол болгондуктан кыргыз адабияты предметинин негизинде жөнгө салуу дагы эле **актуалдуу** бойдон турат.

1) Бул азыр окуу китептеринде орун алган адабий чыгарманын жарыяланышын, идеялык-эстетикалык кудуретин, тарыхый ордун адабий факты катары айтып берүү менен чектелбестен, андан тереңдеп эл турмушуна байланыштуу тарбиялык маанисин, каада-салтты таанып үйрөнүүдөгү руханий баалуулугун, жарандын инсандык белгилерин түшүнүүгө жасаган кызматын азыркы жаштарга жеткирүү диссертациялык иштин **биринчи милдети** катары кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун жалпы маселелерин иликтөөгө алуу менен окутуунун теориялык жана практикалык жактан изилдениши талдоого алынып, алардын алгылыктууларын окутууда пайдаланууну сунуш кылдык.

2) Азыркы билим берүү системасында окутуунун адабий-педагогикалык маселелерин кыргыз адабиятын жогорку класста этнопедагогикалык негизде окутуунун зарылдыгына байланыштырып чечмелөөдө ааламдашуу доорунда, кыргыз адабиятын окутуу процессинде адабий чыгармалардын этнопедагогикалык маани-маңызына басым жасалып, ал инсанга багыттап окутуунун методологиялык негиздерине таянуу менен практикада колдонулушун, анын жыйынтыктары окуучулар ээ болгон компетенциялар аркылуу бааланышы зарыл. Бул изилдөөнүн **экинчи милдети** болду.

3) Диссертациялык изилдөөнүн **үчүнчү милдети** кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасын, өркүндөтүү жолдорун иштеп чыгуу болсо, ал иштин 3-главасында каралып, кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде методикасын түзүүдө адабият таануу, педагогика, психология илимдеринин соңку жетишкендиктерине негизделип, жалпы абалы, проблемалары, өзгөчөлүктөрү талданып, анын модели, натыйжалуу методдору алгачкы жолу иштелди.

4) Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун окуу стандартында, окуу планында чагылдырылышына жана кыргыз адабияты сабагы калыптандыруучу компетенцияларында этнопедагогиканын ролуна баа берүү илимий иштин **төртүнчү милдети** болсо, анын маани-мазмунун окуучулардын дүйнө кабылдоосунун калыптануусуна, руханий, көркөм-эстетикалык табиттин туура жетилүүсүнө, улуттук иденттүүлүгүн, этникалык өзгөчөлүгүн таанытуу шарттары менен бирге кароо, дүйнөлүк педагогика илими иштеп чыккан теориялык, методологиялык негиздерге, дидактикалык принциптерге таянуу менен окуучулардын билим жана тарбия алуусуна сабактын оптималдуулугун жогорулатууга жетишүү системасын түзүү иштери жүрдү.

5) Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун технологиялары изденүүчүнүн өзү тарабынан иштелип чыгып, анын аталган проблеманын өзгөчөлүктөрүнө, изилдениш тарыхы жана азыркы абалына байланышкан жеке иликтөөлөрүнө негизделиши аркылуу практикага сунуштоо диссертациялык иштин **бешинчи милдети** болсо, аталган класстардагы окуучулардын этнопедагогикалык түшүнүктөрүн калыптандыруунун оптималдуу ык-жолдорун аныктап, аны педагогикалык тажрыйбаларда натыйжалуу жүргүзүүнүн жыйынтыктары аркылуу тастыктоо, андан алынган туура жактары жарандык кызыкчылыктарды коомчулук талап кылган денгээлде аткаруу үчүн педагогикалык процессте календарлык план менен системалуу иш чараларды өлкөнүн бардык окуу жайларында ишке киргизүү керектигин ачыктады.

Практикалык сунуштар

1. Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуу боюнча мугалимдердин этнопедагогикалык билимдеринин толук жетишпей тургандыгы аныкталды. Ошондуктан этнопедагогика, айрыкча кыргыз этнопедагогикасына байланыштуу эмгектерге, атап айтсак, С.Байгазиевдин, А.Акматалиевдин, С.Рысбаевдин, А.Алимбековдун, А.Муратовдун ж.б. эмгектери менен терең таанышуу зарыл.

4. Көркөм чыгармаларды окутууда алардын этнопедагогикалык маани-маңызына басым коюп, инсандын рухий байлыгын байытууга артыкчылыктуу орун берүү зарыл.

3. Кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу-үйрөтүү иш-аракеттерин табийгылык принцибине таянуу менен инсанга багыттап окутуунун методологиялык негиздери аркылуу ишке ашыруу алгылыктуу деп билебиз.

4. Изилдөө ишинен алынган тыянак-натыйжаларды жогорку класстардын кыргыз адабияты сабагында жазуучулардын чыгармачылыгына, «Манас» эпосунун эволюциясына, байланышкан темаларды өтүүдө сунуш кылууга болот.

5. Изилдөөнүн натыйжалары мектептерде «Манас» эпосундагы жана айрым көркөм чыгармалардагы этнопедагогикалык жана этномаданий идеяларды туура чечмелөө аркылуу окуучулардын баалуулуктарын туура калыптандырууга багытталган класстык саттарды жана класстан тышкары иш-чараларды өтүүдө колдонууга сунушталат.

Изилдөөнүн негизги жоболору диссертанттын төмөнкү эмгектеринде чагылдырылды:

1. **Кенжешев, К. Д.** Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы [Текст] / К.Кенжешев.// Монография -Б., -2022,-346 б.

2. **Кенжешев, К. Д.** Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анын милдеттери. [Текст] / К.Кенжешев. // БГУ Жарчысы. -2017. - №4 (42). -52-53-бб.

3. **Кенжешев, К. Д.** Орто мектепте кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу парадигмасын түзүүнүн зарылдыгы [Текст] / К.Кенжешев. // БМУ Жарчысы. -2021. № 1 (55). -18-22-бб.

4. **Кенжешев, К. Д.** Кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде орто мектепте окутуунун эгемендүүлүктөн кийинки окуу стандартында орун алышы жана проблемалары [Текст] / К.Кенжешев. // БМУ Жарчысы. -2021. № 2-3 (56-57). -82-85-бб.

5. **Кенжешев, К. Д.** Азыркы мезгилде орто мектептин 10 – 11 класстарында кыргыз адабияты аркылуу этнопедагогикалык билим берүүнүн практикалык мазмуну [Текст] / К.Кенжешев. // БМУ Жарчысы, -2021. № 2-3 (56-57).-78-81-бб.

6. **Кенжешев, К. Д.** Орто мектептерде кыргыз адабиятын окутуунун улуттук педагогикада калыптанышы [Текст] / К.Кенжешев. // БМУ Жарчысы, -2021. №2 (72).-211-217-бб.

7. **Кенжешев, К. Д.** Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун азыркы орто мектептердеги абалы [Текст] / К.Кенжешев. // Алматы, -2021. С.356-361

8. **Кенжешев, К. Д.** Становление практического содержания преподавания кыргызской литературы в средней школе на основе национальной педагогики [Текст] / К. Кенжешев., Ч.Толубаева., Н. Жумашова. // Вестник науки и образования №11(114) -2021. -66-71-бб.

9. **Кенжешев, К. Д.** Необходимость исследования изучения кыргызской литературы на этнопедагогической основе в старших классах средней школе [Текст] / К. Кенжешев., Н. Жумашова., Ч. Толубаева. // Экономика XXI века: инновации, инвестиции образование .г.Тула, Том 10, № 5, -2022. -С.185-188

10. **Кенжешев, К. Д.** Этнопедагогика жана жогорку класстарда адабий чыгармаларды талдоону инсанга багыттоо [Текст] / К.Кенжешев. // БМУ Жарчысы, -2022. №2 (60). -30-34-бб.

11. **Кенжешев, К. Д.** Этнопедагогика жана жогорку класстарда адабий чыгармаларды талдоо жумуштары [Текст] / К.Кенжешев. // БМУ Жарчысы, -2022. №2 (60). -26-30-бб.

12. **Кенжешев, К. Д.** Методы и приемы преподавания киргизской литературы на основе принципов этнопедагогики в средней школе и современное состояние образования [Текст] / К.Кенжешев. // Бюллетень науки и практики, Россия, Нижневартоск, -2022г.Том 8. Номер 8. -С.438-443.

13. **Кенжешев, К. Д.** Развитие концептуальных идей этнопедагогики в Кыргызстане в годы независимости [Текст] / К.Кенжешев. // Бюллетень науки и практики, Россия, Нижневартоск, -2022г.Том 8. Номер 8.-С.444-449.

14. **Кенжешев, К. Д.** Окуучулардын этнопедагогикалык жактан социалдашуусу жана орто мектептин 10-11-класстарында кыргыз адабиятын окутууну өркүндөтүү [Текст] / К.Кенжешев. // «Ала-Тоо» эл арылык университетинин «Alatoo academic studies», №2, -2022.-86-95-бб.

15. **Кенжешев, К. Д.** Особенности преподавания киргизской литературы на основе принципов этнопедагогики в средней школе [Текст] / К.Кенжешев. // Бюллетень науки и практики, Россия, Нижневартоск, -2022г.Том 8. Номер 12. -С.480-486.

16. **Кенжешев, К. Д.** Жогорку класстарда адабий чыгармаларды этнопедагогикалык негизде окутуунун зарылдыгы [Текст] / К.Кенжешев. // БМУ Жарчысы, № 2 (64)-2023.-278-282-бб.

17. **Кенжешев, К. Д.** Кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун орто мектепте орун алышы жана изилдениши [Текст] Кенжешев К. Д., Жумаканова Э. М. // Чингиз Айтматов и молодежь XXI века, -2022. -22-29-бб.

Кенжешев Каныбек Дүйшөналиевичтин «**Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы**» аттуу темадагы 13.0002 – окутуунун жана тарбиялоонун теориясы менен методикасы (кыргыз адабияты) адистиги боюнча педагогика илимдеринин доктору окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык изилдөөсүнүн

РЕЗЮМЕСИ

Түйүндүү сөздөр: *адабият сабагы, элдик педагогика, этнопедагогикалык билим берүү, этномаданий түшүнүктөр, жогорку класстын маданий компетенциялары, социалдык-инсандык компетенциялары, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, окуу планы, ж. б.*

Изилдөөнүн объектиси: Жогорку класстарда кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун илимий-теориялык жактан негиздөө жана азыркы билим берүү системасында окутуунун адабий-педагогикалык маселелерин караштырып, кыргыз адабиятын жогорку класста этнопедагогикалык негизде окутуунун зарылдыгын чечмелөө.

Изилдөөнүн максаты: Кыргыз адабиятын орто мектептин жогорку класстарында этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасын теориялык жактан негиздөө жана практикада аткарылыш жолдорун иштеп чыгуу, аларды педагогикалык тажрыйбада текшерип, натыйжалуулугун аныктоо.

Изилдөөнүн методдору: Изилдөөнүн темасына ылайык педагогикалык, этнопедагогикалык, методикалык адабияттарды талдоо, системалаштыруу, кыргыз адабиятын окутууга байланыштуу нормативдик документтерди, программаларды, окуу китептерин анализге алуу, жалпылаштыруу, теориялык, практикалык жана эксперименталдык методдор, технологиялар, эмпирикалык пикирлер ж.б. колдонулду.

Изилдөөнүн илимий жаңылыгы: Кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы адабият таануу, педагогика, психология илимдеринин соңку жетишкендиктерине негизделип алгачкы жолу иштелип, жалпы абалы, проблемалары, өзгөчөлүктөрү талданып, натыйжалуу методдору, жолдору жана каражаттары аныкталып, методикалык ыкмалар жана окутуу технологиялары тажрыйбадан өткөрүлүп, практикага сунушталып аны өркүндөтүү багыттарынын иштелип чыккандыгында.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу: Изилдөөдөн алынган натыйжалар, иштелип чыккан илимий-педагогикалык жоболор жана кыргыз адабиятын жогорку класстарда этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы филология (кыргыз тили жана адабияты) багытындагы адистерге кошумча материал катары окуу-методикалык колдонмолорду өркүндөтүүдө, университеттерде курстук, дипломдук, магистрдик иш жаздырууда, жалпы эле окутуу технологияларын этнопедагогикалык негизде республикадагы бардык окуу жайларында колдонулат.

РЕЗЮМЕ

диссертации Кенжешева Каныбека Дуйшеналиевича на тему **“Методика преподавания кыргызской литературы в старших классах на этнопедагогической основе”**, представленной на соискание ученой степени доктора педагогических наук по специальности 13.00.02 – теория и методика обучения и воспитания (кыргызская литература).

Ключевые слова: *урок литературы, народная педагогика, этнопедагогическое образование, этнокультурные понятия, культурная компетенция старшеклассников, социально-личностная компетенция, государственный стандарт, предметный стандарт, учебный план.*

Объект исследования – научно-теоретическое обоснование преподавания кыргызской литературы на этнопедагогической основе в старших классах, рассмотрение литературно-педагогических вопросов в современной системе образования и аргументация необходимости преподавания кыргызской литературы на этнопедагогической основе в старших классах.

Цель исследования. Теоретическое обоснование и разработка путей практического применения методики преподавания кыргызской литературы в старших классах на этнопедагогической основе, разработка путей практической реализации и проверка их эффективности путем педагогического эксперимента.

Методы исследования согласно теме исследования использованы методы анализа и систематизации педагогической, этнопедагогической, методической литературы, изучение нормативной документации по обучению кыргызской литературе, программ, учебников, обобщение, теоретические, практические и экспериментальные методы, технологии, эмпирические мнения.

Научная новизна исследования заключается в том, что впервые разработана методика изучения кыргызской литературы в старших классах на этнопедагогической основе с учетом последних достижений литературоведения, педагогики, психологии. Проанализировано общее положение, проблемы, особенности, определены эффективные методы, способы и средства, проведены эксперименты в целях выявления результативности методических приемов и технологий обучения, результаты были рекомендованы для внедрения в практику.

Практическая значимость исследования. Результаты, научно-педагогические положения, полученные в ходе исследования вопросов, касающихся методики преподавания кыргызской литературы на этнопедагогической основе могут быть использованы в качестве дополнительных материалов для специалистов «Филология» (кыргызский язык и литература), а также в процессе разработки и усовершенствовании учебных программ, учебников, учебно-методических пособий, при написании курсовых, дипломных работ, магистерских диссертаций, а также в учебных заведениях по всей республике, где практикуется технология обучения на этнопедагогической основе.

SUMMARY

Kenjeshev Kanybek Duishenalievich "Methodology of teaching Kyrgyz literature in secondary school on the ethno-pedagogical basis" presented for the degree of Doctor of Pedagogical sciences in the specialty 13.00.02 – Theory and methods of Education and Upbringing (Kyrgyz literature).

Key words: *literature, folk pedagogy, ethno-pedagogical education, ethno-cultural concepts, cultural competence of secondary school students, socio-personal competence, state standard, subject standard, curriculum*

The object of the research is a scientific-theoretical substantiation of teaching Kyrgyz literature on an ethno-pedagogical basis in secondary school, consideration of literary and pedagogical problems in the modern system of education and argumentation of the need to teach Kyrgyz literature on an ethno-pedagogical basis in secondary school.

The aim of the research is theoretical justification and development of ways of practical application of the methodology of teaching Kyrgyz literature in secondary schools on an ethno-pedagogical basis, development of ways of practical implementation and testing their effectiveness through a pedagogical experiment.

Research methods in accordance with the theme of the study, the following methods were used: analysis and systematization of pedagogical, ethno-pedagogical, methodological literature, study of normative documentation for teaching Kyrgyz literature, programs, textbooks, generalization, theoretical, practical and experimental methods, technologies, empirical opinions.

The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time the methodology of studying Kyrgyz literature in secondary schools on an ethno-pedagogical basis, taking into account the latest achievements of literary studies, pedagogy and psychology. The general situation, problems, features were analyzed, effective methods, ways and means were identified, experiments were conducted to identify the effectiveness of methodological techniques and learning technologies, the results were recommended for implementation in practice.

Practical significance of the research. The results, scientific and pedagogical provisions obtained during the study of issues related to the methodology of teaching Kyrgyz literature on an ethno-pedagogical basis can be used as additional materials for specialists in "Philology" (Kyrgyz language and literature), as well as in the development and improvement of training programs, textbooks, teaching aids, when writing term papers, graduate works, master's thesis, and in educational institutions throughout the country, where the technology of teaching

Ченеми 60x84 1/16. Көлөмү 3 б.т.
Офсет кагазы. Офсеттик басма. Нускасы 100 экз.

ЖИ «Сарыбаев Т.Т.»
Бишкек ш., Раззаков көчөсү, 49
т. 0 708 058 368